

Naslov:

„Strategija održivosti za mlade liderice, aktivistkinje i feministkinje“

Autorice:

Zlatiborka Popov Momčinović, Lepa Mladenović, Urlike Helwerth, Jagoda Milidrag Šmidt, Paula Petričević
i Slobodanka Dekić

Pripremila:

Vedrana Frašto

Lektura:

Jadranka Miličević i Marija Vuletić

Prelom:

Peđa Miličević

Izdavačice:

Fondacija CURE

Štampa:

CPU

Tiraž:

500

Sarajevo, 2013.

www.fondacijacure.org

Fondacija CURE

„Nova generacija aktivistkinja i feministkinja“

1. SADRŽAJ
2. SAŽETAK KONFERENCIJE
3. DNEVNI RED KONFERENCIJE
4. IZVJEŠTAJ
5. PREDAVANJE: Ženski pokret u BiH
6. PREDAVANJE: Feministički aktivizam u “postfeminističkom” dobu
7. PREDAVANJE: Politika ženske solidarnosti
8. PREDAVANJE: Kako Twitter, Facebook i ostale društvene mreže služe u feminističkoj online kampanji
9. PREDAVANJE: Ekonomska nezavisnost u feminističkom pokretu
10. O PROJEKTU
11. O AUTORICAMA
12. O FONDACIJI CURE

SAŽETAK KONFERENCIJE

“Strategije održivosti za mlade liderice, aktivistkinje i feministkinje”

Sliku je uradila Marija Vuletić

Fondacija CURE je organizovala regionalnu konferenciju za mlade aktivistkinje na temu: „Strategija održivosti za mlade liderice, aktivistkinje i feministkinje“, koja se održala od 10. do 11. septembra 2013. u Sarajevu.

Konferencija je bila namjenjena za mlade djevojke i žene iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine koje žele da budu aktivne u svojim lokalnim zajednicama i da djeluju po feminističkim principima. Na konferenciji smo sumirale i napravile presjek onoga što su aktivistkinje i feministkinje radile u prošlosti, koji su fokusi današnjeg feminizma i aktivizma iz cijelog svijeta, te koje su potrebe/problemi sa kojima se nova generacija aktivistkinja i feministkinja želi baviti u budućnosti.

Na regionalnoj konferenciji je učestvovalo gotovo stotinu mladih žena, aktivistkinja i feministkinja i učestvovala su u historijskom trenutku, jer je ovo prvi put u dva desetljeća da su se mlade feministkinje iz regije okupile na konferenciji ovog tipa i dogovarale daljnje korake zajedničkog utjecaja na prostore u kojima žive i rade.

Na dvodnevnoj konferenciji sumirano je ono što su mlade feministkinje i aktivistkinje radile u bliskoj prošlosti, kao što su se i prisjetile uspjeha svojih prethodnica. Sudionice su također razgovarale o fokusima današnjeg feminizma i aktivizma, ali i o problemima i potrebama s kojima se nova generacija feministkinja i aktivistkinja susreće. Djevojke su izašle sa konferencije sa konkretnim kriterijima za buduće aktivističko djelovanje, bez velikih utopijskih stavova, te sa konkretnim vizijama koji je fokus djelovanja i održivosti mladih aktivistkinja i feministkinja.

Predavačice su govorile iz svojih iskustava koje su to naučene lekcije, znanja i iskustva koje mogu prenijeti mladim aktivistkinjama i feministkinjama sa Zapadnog Balkana, te zašto je važna autonomnost, pravo na izbor u svakom pogledu i ekonomska nezavisnost pojedinki. Predavačice su: Zlatiborka Popov Momčinović (BiH), Lepa Mladenović (Srbija), Urlike Helwerth (Njemačka), Jagoda Milidrag Šmidt (Hrvatska) i Paula Petričević (Crna Gora), a proces je vodila Slobodanka Dekić (BiH).

Ideja konferencije je bila da se osigura početni alat za osiguravanje načina za buduće djelovanje mladim ženama i djevojkama koje žele da budu aktivne u svojim lokalnim zajednicama, a sve u cilju određivanja prioritet, fokusa djelovanja i održivosti mladih aktivistkinja i feministkinja.

Fondacija CURE je kroz svoj rad uvidjela da je potrebno da se da prostor mladim aktivistkinjama i feministkinjama, kako u BiH, tako i u regiji, kako bi one, sa svojim stečenim znanjima o feminizmu i ženskom pokretu u regiji, aktivno učestvovala u kreiranju pozitivnih društvenih promjena.

CURE smatraju da je jedan od najefektnijih načina upoznavanja i pružanja uvida u postojeći problem jeste organizovanje konferencije, kao početni alat za osiguravanje načina za djelovanje u cilju rješenja problema. Centralna aktivnost je održavanje konferencije na kojoj će mlade žene neformalne liderice imati priliku da razmijene svoja iskustva u radu sa predstavnicama ženskih/feminističkih organizacija, razgovaraju o problemima sa kojima se susreću, te diskutuju o načinu djelovanja kako bi se osigurao siguran prostor za dolazeće ideje u feminističkoj praksi glede nove generacije aktivistkinja i liderica. Govorit će se i o strategijama održivosti u već postojećim organizacijama, strategijama prevencije od sagorevanja, te na koji način da se ostvari suradnja sa formalnim lidericama, a da se ne naruši želja za učestvovanjem u pozitivnim društvenim promjenama.

Sliku je uradila Marija Vuletić

Ženske grupe u cijeloj su regiji odigrale važnu ulogu u godinama rata i državnog nacionalizma, kad su ukazivale na rodnu i socijalnu dimenziju, u vrijeme dok se sve svodilo na etnički nacionalizam. Zahvaljujući radu ženskih grupa izgrađena je sfera koja je manje seksistička nego što je bila npr. u Jugoslaviji, ili u devedesetima. Socijalizam je bio vrlo patrijarhalan i hijerarhičan, iako je pružao veću, sigurnost svima, pa tako i ženama.

S nominalnom demokratijom, donekle je ostvarena normativna ravnopravnost. Doneseni su neki zakoni i zacrtane neke javne politike, što je trebalo garantovati ravnopravniji odnos u svim sferama, od ekonomske i profesionalne, do drugačije raspodjele rada unutar porodice. To ne znači da će se društvene prakse automatski mijenjati, potrebno je i prosvjeđivanje, te edukacija i aktivistički pritisak.

Najveći je napredak postignut u tome što je porodično nasilje i uopće nasilje nad ženama prepoznato kao društveni problem. Nasilje u porodici u socijalizmu nije bilo tematizirano sve do osamdesetih godina prošlog vijeka. Pozitivne promjene do kojih je došlo sigurno su posljedica djelovanja ženskih grupa i pojave feminizma, još u Jugoslaviji.

Malo je vjerovatno da bi i jedno i drugo bilo moguće bez kakve takve svijesti o pravima žena i bez sistematskog zauzimanja prostora javnosti i prisutnosti ženskih glasova, makar i posredno.

Feministički pokret, organizacije i inicijative su dakako i dalje potrebne, čak neophodne, baš zato da upozoravaju na neprovođenje mehanizama, na njihovu birokratizaciju, zloupotrebu i slično. Zato je jako važno da stvorimo održivost ženskog pokreta i feminističkog pokreta, kako u BiH, tako i u regiji.

Fondacija CURE je prepoznala problem nepriznavanja aktivizma novih generacija i nepružanje prostora za izmjene i dopune djelovanja unutar postojećih ženskih/feminističkih organizacija i zato je odlučila da na jedinstven način skrene pažnju na postojeći problem u bh. zajednici, regiji, kao i globalno u cijelom svijetu, te da pruži prostor za zajedničko djelovanje i pronalaženje rješenja za date probleme. Također jedan od problema o kojem se govorilo na konferenciji jeste transfer znanja za mladu generaciju neformalnih liderica unutar svojih organizacije i kako napraviti programe u ženskom pokretu koji podstiču umrežavanje mladih neformalnih liderica, aktivistkinja i feministinja sa mladim lidericama, aktivistkinjama i feministkinjama iz drugih ženskih/feminističkih organizacija iz BiH, i regije Zapadnog Balkana.

Jedan od problema mlade generacije feministkinja i aktivistkinja, jeste što smatraju da su same i da nemaju podršku unutar organizacija u kojima djeluju i šire, jer u BiH, Srbiji i Hrvatskoj do sada nije poklanjana pažnja umrežavanju mladih djevojaka i žena. U lokalnim zajednicama u kojima djeluju uglavnom imaju poteškoće da angažuju i druge mlade žene i djevojke da rade na ženskim ljudskim pravima. Da bi se pokrenuo čitav pokret nove generacije aktivistkinja i feministkinja u Bosni i Hercegovini, potrebno je napraviti strategiju djelovanja i fokus djelovanja nove generacije mladih aktivistkinja u BiH. Budući da smo prepoznale da ne postoji strategija uključivanja mladih aktivistkinja i feministkinja u formalne organizacije u cijeloj regiji Zapadnog Balkana, osmislile smo program koji je obuhvatio cijelu regiju. Razlog tome su slični, skoro isti konteksti unutar kojih djeluju ženske organizacije na teritoriji Zapadnog Balkana i susretanje mladih neformalnih liderica, aktivistkinja i feministkinja na teritoriji Zapadnog Balkana sa istim problemima. Također, umrežavanjem mladih neformalnih liderica, aktivistkinja i feministkinja Zapadnog Balkana i stvaranjem zajedničke strategije djelovanja, moći će se lakše doći do finansijske podrške, kako bi se strategija djelovanja mladih neformalnih liderica, aktivistkinja i feministkinja u regiji Zapadnog Balkana počela implementirati.

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

DNEVNI RED KONFERENCIJE

	Utorak, 10.09.2013.	
Vrijeme:	Aktivnost/tema	Predavačica
10:00 - 10:30	Uvodni dio,predstavljanje,zašto smo ovdje?	Slobodanka Dekić- facilitatorka
10:30 - 11:45	Ženski pokret na Balkanu – pogled u prošlost	Zlatiborka Popov Momčinović
11:45 - 12:00	Pauza	
12:00 - 13:30	Zašto je važno da mi nastavimo dalje?	Paula Petričević
	Feministički aktivizam u „postfeminističkom“ dobu	Paula Petričević
13:30 - 15:00	Ručak	
15:00 - 16:30	Koliko je važna autonomnost pojedinki pogotovo nove generacije u ženskom pokretu	Lepa Mladenović
	Lična odgovornost da mijenjamo postulate patrijarhata	Lepa Mladenović
16:30 - 17:00	Pauza	
17:00 - 18:00	Rad u grupama: ➤ Koji su problem sa kojima se suočavam; ➤ Na kojim problemima bih ja mogla raditi u mom okruženju;	Slobodanka Dekić-facilitatorka
19:00 - 20:00	Večera	
20:30 - 22:00	Promocija rezultata istraživanja	
	Srijeda 11.09.2013.godine.	
10:00 - 12:00	Open space (ili neki drugi metod) ➤ Fokusi djelovanja nove generacije	Slobodanka Dekić-facilitatorka
12:00 - 12:30	Pauza	
12:30 - 14:00	Način korištenja novih medija za aktivističko i feminističko djelovanje	Urlike Helwerth
14:00 - 15:00	Ručak	
15:00 - 17:00	Ekonomska nezavisnost u feminističkom pokretu	Jagoda Milidrag Šmid
17:00 - 17:30	Pauza	
17:30 - 18:30	Zaključci konferencije	
	Evaluacija	Slobodanka Dekić
19:00 - 20:00	Večera	
20:00	Predstava „Ženska strana rata“ Tanje Miletić	

IZVJEŠTAJ SA KONFERENCIJE

‘Strategije održivosti za mlade liderice, aktivistkinje i feministkinje’

Moderacija: Slobodanka Dekić

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

uzimaju i shvataju olako bez dubljeg promišljanja o tome šta znače u određenom kontekstu i vremenu. Neka od značenja koja ove vrijednosti imaju su, prema učesnicama male grupe, sljedeća:

- Sloboda izražavanja
- Podrška
- Sestrinstvo
- Povjerenje i suosjećanje
- Pomjeranje granica
- Prihvatanje (razumijevanje) drugačijih stavova
- Energičnost – predanost – efektivan rad
- Saradnja
- Produktivnost
- Aktivno slušanje
- Odgovornost
- Odricanje od predrasuda
- Zona djelovanja
- Razbijanje stereotipa

Dan 1 i 2

Rad u grupama: pitanja ženskog pokreta danas? Kako bi se otvorio prostor za diskusiju o ključnim pitanjima savremenog ženskog pokreta, te ostvarila veća interaktivnost učesnica tokom konferencije, na kraju prvog dana podjeljene su u manje grupe u odnosu na lična interesovanja i promišljanja o pitanjima koje sam izdvojila kao (neka od) ključnih:

Ženska solidarnost i ženski prostor - šta to nama znači? Ovo pitanje odnosi se na promišljanje o osnovnim vrijednostima ženskog pokreta, feminizma i aktivizma. Na žalost, često smo suočene sa problemom da se neke vrijednosti

Sliku je uradila Marija Vuletić

Šta je feminizam na ex-Yu prostorima danas? Kao i svaki drugi pokret, i feminizam nema uvijek isto značenje i/ili formu. Posebno posmatran u kontekstu ‘regije’ (zanimljiva diskusija se pavela oko toga šta danas podrazumijevamo pod regijom) feminizam je prije rata 90-ih imao jaku socijalnu, ekonomsku komponentu, da bi sa početkom ratnih razaranja postao neraskidiv dio (ako ne i osnova) mirovnog pokreta na prostorima bivše Jugoslavije. Danas, feminizam se razvija i postoji u post-konfliktnom kontekstu. ‘Regija’ više – barem nominalno – nije u ratu, dominantan je ‘evropsko-unijaški’ diskurs posmatranja realnosti. Šta je regija danas, i šta je danas feminizam za ove prostore? Učesnice grupe su pokušale mapirati neke karakteristike i pitanja o kojima se može promišljati:

- Različiti stepeni razvijenosti između zemalja
- Različiti feminizmi
- Zatvorenost organizacija i pokreta: a) prema drugim organizacijama i volonterima (14. februar, Dan protiv nasilja nad ženama, Milion ustaje) b) prema drugim grupama (npr. muškarci)
- Feminizam utopljen:

- a) u mainstream, NGO;
- b) u LGBTTIQ, ženske studije, studije roda;
- c) žene u politici

- Nedovoljno efikasne aktivnosti
- Nije zastupljen u obrazovanju (formalnom)
- I dalje tabu tema
- Osećaj da feminizma možda nema
- Pomodarstvo
- Nezastupljenost tematike u medijima
- Feminizam na ex-yu prostorima je najvidljiviji na internetu
- Festivali? Uticaj? (ovo je bilo i jedno od pitanja tokom diskusije nakon grupne prezentacije - koliko festivali promovišu, odnosno getoiziraju feminizam na ovim prostorima)
- Teorije zavere

Problemi ženskog pokreta danas – pitanje za malu grupu koje je trebalo da potakne diskusiju o izazovima sa kojima se suočavamo. ‘Tehnikalizacija’ ili ‘NGO-zacija’ pokreta, nedostatak fondova, itd. Evo do čega se došlo u radu male grupe:

- Patrijarhalni sistem
- Pogrešno shvatanje pojma „feminizma“
- Nesolidarnost unutar pokreta
- „Ravnopravnost je postignuta“ – u smislu zadovoljenja forme koju zahtjevaju zakoni i konvencije, ali naravno daleko od toga da postoji stvarna ravnopravnost na terenu.
- „Robinja svoje slobode“ – šta je ženi donio feminizam? Samo više obaveza, rada, odgovornosti – jedna od uobičajenih floskula koja se može čuti kao kontra-argument feminizmu
- Negiranje problema od strane državnih institucija

LIČNO JE POLITIČKO – ovo je važno. Naime, u diskusiji je naravno isplivalo jedno od ključnih pitanja odnosno postulata feminizma. Mnoge učesnice nisu znale šta se pod ovim podrazumijeva, pa sugestija za naredne aktivnosti sličnog tipa, obavezno uvrstiti predstavljanje ove ideje, i toga šta ona znači.

Sliku je uradila Marija Vuletić

Prostor našeg djelovanja – pitanje koje se djelimično nadovezuje na prethodno o tome šta je feminizam na ex-Yu prostorima. Suština je u tome da moramo da sagledamo, ne samo prostor u odnosu na geografske parametre, već i da vidimo da li ženski pokret na ovim prostorima ima fokus na ekonomiji, socijalnim pitanjima, zakonima, mijenjanju svijesti, itd. Evo do čega se došlo u maloj grupi:

- Kako se uvezivati?
- Prostor?
- Regija?
- Cijeli svijet
 - Svi ti feminizmi – politička borba
 - Umrežavanje organizacija sličnih/istih vrijednosti
 - Suradnja razmijevanje
 - Dobre prakse
 - Edukacija i rad sa djecom u školama, od najranije dobi na razbijanju rodni stereotipa - na taj način se praktično gradi rodna ravnopravnost

Naučene lekcije i šta (ne) želimo da ponovimo? Pitanje oko koga je rad u maloj grupi zamišljen kao “dijalog” sa starijim generacijama žena aktivistkinja.

Naučene lekcije:	Šta ne želimo ponoviti:	Preporuke:
- Regionalno/međunarodno - NGO (interno/eksterno) - Vrijednosti, (solidarnost, motiviranost, odgovornost, teme, fleksibilnost, obrazovanje, timski rad, lobiranje, uvezivanje) - Institucije - partnerstvo, prijateljstvo, profesionalnost - Donatori - poštovanje (obostrano), kredibilnost, fleksibilnost i kompromis	- Velika očekivanja - Zavisnost - Konkurencija (loša) - Zatvorenost - Neuvezanost - Sebičnost - Ne/zaboraviti greške/ štaje učinjeno - Favoriziranje	- Kombinacija starog/novog pristupa - Hrabrost - Biti strpljiva - Samopuzdanje - Povjerenje - Voljnost - Definirati oblasti na kojima ćemo raditi - Prihvatiti greške - Ravnopravnost (kompromis je dobitak za obje strane) - Poštovanje - Uvažavanje - Dijeliti informacije - Definirati ko će predstavljati pokret - Dijeliti greške i iskustva

“... I, šta si ti radila tamo?” (sa svim tim ženama...) - 4. sesija / evaluacija i daljnja saradnja
 Učesnice su, pored pismenih evaluacija, imale i krug usmenih evaluacija i feedbacka o treningu i sesijama. Gotovo sve su bile izrazito zadovoljne učešćem na seminaru, kao i obrađenim temama. Dio evaluacije uključio je i razmjenu ideja oko kojih bi se mogla razviti daljnja saradnja na regionalnom nivou. **Šta nam je bilo bitno čuti/dobiti tokom konferencije?**

- Razgovor - Solidarnost - Razmjena - Motivisanje - Razbijanje predrasuda - Postoji historija feminizma? - Iskustvo, znanje	- Odgovornost (lična) - Nisam svjesna potisnutosti - Podrška, osnaživanje i prenošenje dalje - Inkorporirati feminizam u to što radimo - Herstory

Sliku je uradila Marija Vuletić

Na kojim temama možemo saradivati, organizovati zajedničke aktivnosti?

- Seksualnost u svakodnevnom životu (ideja: kreirati online platformu na kojoj će se naći različite informacije vezane za seksualnost – tijelo, seks, seksualno zdravlje, itd.)
- Cyber bullying
- Nezaposlenost mladih žena/diskriminacija
- Svjedočanstva – emotivna zavisnost, emotivna
- Trgovina ženama
- Nasilje u partnerskim odnosima (posebno u odnosu na adolescente i mlade)
- Šta djevojke misle o feminizmu (nastaviti sa edukacijom što većeg broja djevojaka o tome šta je feminizam, zbog čega je bitan, ženski aktivizam, itd.)
- Stop seksističkim reklamama (MS magazin naveden kao pozitivan primjer) – kako možemo aktivnije reagovati i preventivno djelovati na seksističke reklame (jedan od prijedloga je izvršiti uticaj na fokus grupe, odnosno uključiti se u fokus grupe marketinških agencija).

PREDAVANJE: Ženski pokret u BiH

Pogled u prošlost, sadašnjost i budućnost u globalnom kontekstu

Dr. sc. Zlatiborka Popov Momčinović

Uvod

Ženski pokret je najjači segment civilnog društva postdejtonske Bosne i Hercegovine. Sama činjenica da žena ima daleko više od muškaraca u sferi civilnih inicijativa, ukazuje da su se žene unutar bh. civilnog društva izborile za vlastiti prostor i da su motor njegovog razvoja. Ova priča ima naravno dvije strane budući da civilno društvo djeluje i kao alternativa političke participacije žena koje su marginalizovane u zvaničnoj, formalnoj politici kroz postojeće institucije i organizacije. No, u tome se nerijetko vidi njegova snaga budući da izmiče političkoj konvencionalnosti koja zapostavlja vizuru politike kao „umjetnosti nemogućeg“ i teži da kolonizuje „svijet života“ (sintagma Juergena Habermassa) taktikama vladanja „odozgo“ koje su po sebi korumpirajuće i kooptirajuće. Kao ono što je „na rubu“, što je Drugost u falocentričnom i mizoginičnom svijetu koji se krije iza priče o univerzalnosti, žene u isto vrijeme čine traumatsko jezgro sistema (sintagma Ernesta Laclaua), „uznemiravaju“ pa i potkopavaju vladajući poredak što postaje mjestom za dezidentifikacijski otpor¹.

Ženski pokret čini složen splet i kolorit različitih organizacija, formalnih i neformalnih grupa, mreža, alijansi, aktivista i aktivistkinja² koji_e na taj potvrđuju svoj status onog građanskog, ali ga i proširuju. Građanski status se jednostavno ne stiče i ne ugravira rođenjem, već potvrđuje kroz stalnu borbu i različite aktivističke obrasce (Chantal Mouffe). S tim u vezi, ženski pokret nije čisto „ljudskopravaški“ pokret za ravnopravnost, već i pokret koji svojom nekonvencionalnošću i kontrakulturnom performativnošću gradi prostore za drugačije vizure šta sama prava jesu da bi se princip građanstva stalno proširivao i uključivao različite društvene slojeve. Time se zapravo rastače privid univerzalnosti onog javnog, i otvara prostor za različite forme onog građanskog koji se ne uzima kao pripisan status već kao ono što se stiče političkom participacijom i artikulacijom različitih društvenih odnosa i pozicija političkih subjekata, koji to tek treba da postanu³.

¹ Judith Butler, „Univerzalnosti koje se natječu“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2007, str. 152-153

² Nancy Whittier, „Meaning and Structure in Social Movements“, in: David S. Meyer, Nancy Whittier and Belinda Robnett (Eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002., p. 289

³ Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, London and New York, 2005, pp. 69-71

Sliku je uradila Marija Vuletić

Mali put u prošlost

Do artikulacije ženskog pokreta na ovim prostorima dolazi sa uspostavom Austro-Ugarske uprave, poslije Berlinskog kongresa 1871 godine. Iako je Austro-Ugarska stvorila modernu administraciju, to je bilo praćeno redukcijom ljudskih prava i sloboda i asistencijom vojnog elementa⁴. To će se reflektovati i na društveno-politički život i ustrojstvo Bosne i, uključujući i oblike javnog angažmana ali i neangažmana lokalnog stanovništva budući da je imperija težila da „odozdo“ modernizuje zaostalu zemlju. Osuđene na sferu privatnosti kroz balkanske

oblike *couverture*⁵, žene sada bivaju uključene u oblike djelatnosti koji nose manje ili više izražene oblike tzv. javnih djelatnosti. I dok je imperijalna svijest težila da priguši i/ili preoblikuje ono što je lokalno i autohtono držeći ga pod kontrolom kroz vlastita leća koja su ono što je nepoznato i nesigurno trebala da prevedu na stanu poznatog, držeći ga paralelno na odstojanju⁶, u isto vreme je kroz propagiranje onog navodno univerzalnog, opšteprihvatljivog i primenljivog, svjesno ili nesvjesno otvorila i nove horizonte, uključujući i javni angažman za žene. Ovo otvaranje pak se ne sme treba posmatrati samo u kontekstu navodne univerzalnosti, posebno što je njen prefiks bio i ostao imperijalan. Već i činjenice da se u uslovima zabrane političkog organizovanja (do donošenja bosanskog Štatuta 2010), javni angažman bh. stanovništva dešavao prevashodno kroz udruženja koja se formiraju na nacionalnim, kulturnim, vjerskim i humanitarnim osnovama⁷.

Žene se uključuju u takve aktivnosti, najčešće uz svoje supružnike, ali im daju i poseban pečat, stiču značajne socijalne i komunikacijske vještine kao bitan zalog za budućnost, pogotovo kad na agendu dolazi i pitanje obrazovanja žena i otvaraju se državne djevojačke škole. O kapitalnom značaju obrazovanja žena, s jedne strane, svjedoči tzv. misija monarhije da na taj način potencira evropske koncepte i promjene u porodičnim i u društvenim ulogama uopšte kao ključnog indikatora prodora u društveno tkivo BiH⁸. No,

⁴ Ismet Sejfića, *Povijesne predizpozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, Sarajevo, Friedrich Ebeert Stiftung, 2008., str. 8

⁵ Pod *couverture* se ne podrazumeva samo pravni sistem koji je negirao ženama status autonomne ličnosti (fizičkog lica u pravnom slismu riječi) a koji je dugo vladao i u samoj Evropi (npr. poznati Blackstonovi zakoni u anglosaksonskom pravnom sistemu) već i činjenicu da su se sve žene sa područja BiH pod otomanskom upravom „pokrivale“ prilikom izlaska iz kuća.

⁶ Na šta smo referirali o uvodu o Bosni i uopšte Balkanu kao tzv. „limnalnom Drugom“.

⁷ Ismet Sejfića, *Povijesne predizpozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, str. 8

⁸ v. Vujković, S. *U građanskom ogledalu. . Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, Muzej savremene

dijapazon djelovanja nekih istaknutih pojedinki, koje, iako djeluju u okvirima koje smo opisali, ih dobrim djelom i prevazilazili. Takav je npr. bio život i rad Jelice Belović Bernadžinske, koja je bila upraviteljica Ženske škole u Banja Luci dok je vlasti 1908. nisu smjenile⁹. Ova istaknuta žena je za života izdala više od 800 članaka i 30 knjiga, ali su joj vlasti poslije penzionisanja zabranile da bilo gdje objavljuje, te potom objavljuje pod pseudonimom. Mnogi njeni tekstovi su pisani na fonu liberalnog feminizma umjerenog tipa gdje je naglasak bio na obrazovanju žena, mjenjaju tradicionalnih rodni uloga i promociji njihovog socijalnog aktivizma¹⁰. Ova istaknuta pojedinka je bila okrenuta kulturnoj tradiciji svih naroda na prostoru BiH, i zalagala se za produbljivanje odnosa između Srba, Hrvata i Muslimana¹¹, što ukazuje da nisu svi oblici ženskog javnog angažmana u uvom periodu bili zatvoreni u granice pa i okove vlastite etno-konfesionalne tradicije, već da su mjestimično bili prožeti i liberalnim fonom.

Sliku je uradila Marija Vuletić

umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, str. 20, 112

⁹ Ibid, str. 128

¹⁰ Ibid, str. 129

¹¹ Ibid, 129-130

Talas modernizacije se proširuje sa uspostavom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kada jačaju liberalna strujanja u ženskom organizovanju i aktivističkom djelovanju. Stvaraju se različita ženska udruženja duž cijele Jugoslavije i formiraju različiti oblici alijansi za zajedničko djelovanje¹². Tek od ovog perioda možemo govoriti o zamecima onoga što ženski pokret jeste. Ženske alijanse su bile svjesne specifičnosti položaja žena u različitim djelovima zemlje ali i zajedničkih interesa koje imaju. U protivnom, od angažmana bi ostale usamljene i nepovezane pukotine, ali one nisu predstavljale puk „svežanj razlika“¹³.

Kao što studiozne analize pokazuju, oblici ženskog aktivizma su se kretali u okvirima tri ideološke matrice: građanskog feminizma, ljevičarskih strujanja i različitih pro-patrijarhalnih formi¹⁴. U okviru građanskog feminizma nastajala su udruženja i organizacije koje su okupljale obrazovane žene, pripadnice građanske klase, i koje su u svom radu akcenat stavljale na pravnu i društveno-ekonomsku ravnopravnost polova. No, u svom radu su se doticale i pitanja položaja marginalnih grupa i posebno osvrtaale na položaj žena radnica i seljanki što inducira postojanje svijesti i šireg konteksta djelovanja.

Organizacije koje su više bile tradicionalnog tipa, kao što je npr. Udruženje Gajret a koje je okupljalo i muškarce i žene je imalo žensku sekciju, ali su se u njima žene uglavnom bavile humanitarnim pitanjima. No, i ovo udruženje je u svom radu akcenat stavljalo na pitanja obrazovanja žena, naročito muslimanki i obezbjeđivanje stipendija za njihovo školovanje, i također ukazivalo na neusklađenost pravnog sistema na teritoriji Kraljevine, a što je posebno imalo kobne posljedice po žene npr. kad se radi o pravu na nasljeđivanje.

No, zbog različitih polifonosti koje je često bilo teško uskladiti, društva koja su se otvoreno zalagala za feminističke ideje su se na skupu u Bosanskom Brodu 1926. izdvojila iz ženskih udruženja koja su bila okrenuta tzv. humanitarnom radu i stvorile novi savez u koji su mogle samo da se učlane društva *Ženski pokret*, koja su bila na fonu feminističkih ideja i formirale *Alijansu ženskih pokreta*¹⁵. U ovu Alijansu je ušlo i udruženje *Ženski pokret* iz Sarajeva, i zapravo je sa *Ženskim pokretom* iz Beograda iniciralo osnivanje ove alijanse¹⁶. Takođe je imalo omladinsku sekciju koju su činile mlađe i agilnije borkinje koje su povremeno dolazile u sukob sa salonskim feminizmom, kako su navodile starijih gospođa. No, mlađe borkinje su najviše bile pod uticajem socijalističkih ideja a i same KPJ koja je poslije zabrane ove partije često koristila za promociju vlastitih ideja kroz časopis *Ženski pokret*, distribuciju marksističke literature i sl¹⁷. Stoga čudi kratkovidost Komunističke partije koja na petoj zemaljskoj konferenciji definiše feminizam kao desničarsku oportunističku silu (!).

12 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Evoluta, Beograd, 2011, str. 19

13 Slavoj Žižek, „Da Capo senza fine“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, str. 215

14 Ibid, str. 65-70

15 Pantelić, I. *Partizanke kao građanke*, str. 20-21

16 Ibidem

17 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941*, Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978, str.

Sliku je uradila Marija Vuletić

Još bliža prošlost: rod i ljevičarska (real)utopija

Sa pobjedom socijalističke revolucije žensko pitanje i emancipacija dolazi na vrh političke agende. Istaknute partizanke su, još u ratu, svojom požrtvovanošću pokazale koliki može biti doprinos u odbrani zemlje od militantnog fašizma. Poseban momenat predstavlja osnivanje AFŽ-a (Antifašističkog fronta žena) u Bosanskom Petrovcu 1942. U ratnom okruženju se rad i doprinos žena narodnooslobodilačkoj borbi smatrala dragocjenom i poseban akcenat je stavljen na njihovu mobilizaciju. U takvom jednom fonu je i drug Tito u jednom od svojih govora istakao:

„...Ja se ponosim time što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena... Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi sa takvim samoprijegorom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima narodnooslobodilačke borbe imaju pravo da ovdje, danas, jedan put za uvijek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti ploda i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više neće niko istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku. Za ovu stvar naših žena, stajće naša narodnooslobodilačka vojska i sve žene koje se nalaze u prvim redovima velike borbe“ (*Žena danas*, br. 103).

Snaga ovih riječi po završetku rata i revolucije, nije imala dugoročne efekte. Rasformiranje AFŽ-a (inscenirano odozgo kao samoukidanje) u labav *Savez ženskih društava* zbog prikrivenih tenzija na liniji AFŽ-Narodni front je sputao masovan i kreativan potencijal žena u izgradnji Nove Jugoslavije. Istaknute partizanke iz prvih redova, koje je Tito pomenuo o citiranom govoru, su se ili povukle iz javnog života udavši se za istaknute funkcionere, ili su za svoj angažman platile visoku cijenu: budući da nije u suštinskoj mjeri bio uzdrman patrijarhalni sistem vrijednosti, ove istaknute pojedinke i borkinje su bile razapate između mnogobrojnih dužnosti koje su obavljale u političkom, ekonomskom i privatnom životu, i takođe, na možda paradoksalan način, zatvorile put za uključivanje još većeg broja žena u javnu sferu¹⁸. (Ivana Pantelić). Sovjetski model emancipacije žena putem podružljavanja domaćinskim poslova (npr. izgradnjom restorana društvene ishrane) je neslavno završio budući da su se u ovim restoranima uglavnom hranili muškarci samci¹⁹. Sa protokom vremena i opadanjem ideološke mobilizacije, opada i zvanični entuzijazam za žensku emancipaciju koja uprkos tome, ostaje visoko pozicionirana na zvaničnoj političkoj agendi, ali se sve više pretvara u puku frazeologiju.

Dok je Fuko npr. primjetio da „u načelu odnosa moći... ne postoji binarna i sveobuhvatna opreka između vlastodržaca i podvlaštenih“²⁰, u marksizmu se, radi revolucionarne i agitpropovske učinkovitosti, pošlo upravo od takvih binarnih opreka. Klasnom dvoobličju (klasa vladajućih i eksploatisana klasa) išlo je pod ruku i rodno dvoobličje. Iz tih razloga, žene su posmatrane kao puko sredstvo u vlasništvu istorijske nužnosti prelaska u socijalizam a potom u komunizam, iako se težilo sveobuhvatnoj humanizaciji i ukidanju svakog oblika postvarenja i eksploatacije.

Iz tih razloga, žene koje su se sve više obrazovale, jer je sistem to potencirao a zemlja bila relativno otvorena prema svijetu, organizuju prvu feminističku konferenciju u jednoj socijalističkog zemlji. Naime, u Beogradu je 1978. organizovana legendarna konferencija *Drug-ca žena. Žensko pitanje- novi pristup*. Iako više akademskog tipa, okupila je i aktivistkinje iz zapadnih zemalja i podstaknula naučnice bivše Jugoslavije, ne samo da se zapitaju zašto socijalizam nije doveo do stvarne emancipacije žena, pri čemu ni one same nisu dovodile u pitanje njegove temeljne postavke, već i da se zapitaju šta je problem sa samim temeljnim

18 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Evoluta, Beograd, 2010, str. 111

19 Vera Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006., str. 108

20 Michel Fuko, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb, 1994, str. 67

postavkama socijalističke verzije emancipacije. Posle ove konferencije, usledela je i zvanična reakcija od funkcionerke za rodnu ravnopravnost koja je u staljinističkom maniru izjavila da je u SFRJ žensko pitanje rešeno i da nam nije potreban novi pristup. Uprkos tome, sledi sesija predavanja koja su obuhvatala širok dijapazon pitanja i nadziranje nastanka jedne alternativne političke kulture i kontrapublike čije su žene bile zamajac. Žive rasprave koje su se vodile u časopisima kao što su *Duga*, *Student*, ukazuju na novu društvenu uzavrelost koja je počela da se pomalja i da obogaćuje akademski život ali i društvenu svakodnevnicu. Osnivaju se i prvi SOS telefoni za pomoć ženama žrtvama nasilja, koji se i u socijalizmu posmatrao kao „privatna stvar“. No, ovaj novi talas će uskoro biti prekinut usponom etnonacionalizma koji je rastao sa krizom sistema i koji je koristio, pod plaštom zaštite slobode govora, ove alternativne diskurzivne prostore koje su žene naučnice i/ili aktivistkinje stvorile vlastitim predanim radom.

Sliku je uradila Marija Vuletić

Malo bliža ratna prošlost prošarana postratnom sadašnjošću ali i novim emancipatorskim potencijama

Uspon etnonacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije je „rastao“ uporedo sa mizoginijom, imajući u vidu da je baziran na izrazito herojskoj i maskulinoj mitologiji²¹. Opadanje legitimnosti sistema i vjere u temeljne vrijednosti socijalizma i samoupravljanja jača trend društvene retredacionalizacije- povratka starim, provjerenim vrijednostima u čemu se vidi izlaz iz krize legitimizacije jugoslovenskog „soft“ komunizma i nadiruće društvene anomalije.

Imajući u vidu da se različiti politički stavovi iskazuju rodnim aluzijama, i da se rod mobilizira u različitim diskursima i tzv. predstavljачkim strategijama u svrhu pravdanja društvenih distinkcija, fraktura i hijerarhija²², (zlo)upotreba žena i ženskog u svrhu političke manipulacije i etnomobilizacije je svakako značajan aspekt. Jedan od primjera takvih manipulacija je npr. bila medijska akcija u Srbiji 1987-1989. prepuna priča o bestijalnim Albancima, kao nižim, tribalnim bićima koji siluju Srkinje na Kosovu (Svjetlana Slapšak). Albanke su pak u ovom diskursu prikazivane retko, a žrtve silovanja su uglavnom bila „aseksualna“ tijela srpskih monahinja, djevojčica i starica. Time se u političku žižu, kada je o ženama riječ, stavlja pitanje časti i moralnosti kao patrijarhalnih kategorija, a žene reduciraju i postvaruju na pasivnu ulogu žrtve, ili pak na nevidljivost kada je riječ o ženama iz kruga etnički Drugog i Drugačijeg.

Povratak naciji se psihoanalitički može tumačiti i kao čin regresije. Riječ je o povratku zalutalog sina pravoj majci, od kojeg ga je otrgla Jugoslavija, personifikacija zle maćehe koja je svoju „pravu“ prirodu krila pod plaštom ideologije „bratstva i jedinstva“²³ (Renner & Ule, 2005: 108). Ovaj „povratak“ se svom silinom ustremio na Bosnu i Hercegovinu, s ciljem potpunog razaranja njenog društvenog tkiva budući da je ona bila Jugoslavija u malom i nije imala tzv. titularnu naciju. Na taj način se mogao sprovesti projekat brisanja kolektivnog sjećanja na dostignuća nekadašnjeg sistema i uspomena na duh solidarnosti i zajedništva. U takvom jednom kontekstu, BiH je reducirana na tijelo bez društvenosti, koje se može „legitimno“ prisvajati i osvajati kroz, između ostalog, i žensko tijelo.

21 Tanja Renner & Mirjana Ule, „Back to the future: nationalism and gender in post-socialist societies“, in: R. Wilford & R. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism: The Politics of Transition*, Routledge, London and New York 1998, p. 108

22 Elissa Helms, „*Ljubi se istok i zapad*: rod, orijentalizam i balkanizam u bošnjačkim diskursima“ u: Renata Jambrešić Kirin i Sandra Prlenda (ur.), *Femenizmi u transnacionalnoj perspektivi: promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2009, str- 25, 29-30

23 Tanja Renner & Mirjana Ule, „Back to the future: nationalism and gender in post-socialist societies“, in: R. Wilford & R. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism: The Politics of Transition*, Routledge, London and New York 1998, p. 108

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

za pravdanje i „tumačenje“ sukoba²⁴, ali i za pokušaje artikulacije drugačijih pristupa ratu kroz teorijsko-aktivističke prakse otklona. Od likova žena koje plutaju medijskim prostorom često se javlja lik bolničarke koja treba da zakrpi „krvareće društveno tkivo“²⁷, ne propitkujući mnogo ni kako ni zašto je došlo do rata, već da jedsnotavno tu bude na usluzi muškarcu ratniku, kao skorašnji stereotip Kosovke djevojke²⁸.

No, stanoviti broj pojedinki se nije pomirio sa pasivnom ulogom žrtve u ratnom vohoru koje same nisu inicirale. Nastaju prve neformalne grupe za pomoć i podršku ugroženom stanovništvu, i održavaju se veze sa mirovnjačkim pokretima i aktivistkinjama iz Srbije i Hrvatske. Prelaženjem etničkih granica prelaze se i granice koje reduciraju žene na tjelesnost koju treba prisvojiti, zaposesti, poniziti da bi se na taj način degradirao „neprijateljski“ etno-kolektiv. Presudan momenat predstavlja formiranje prve formalne ženske organizacije Medica Zenica koja se bavila pružanjem psihološke podrške ženama žrtvama rata, rata koji je imao obilježja *gendercida*. Ova liturgija kažnjavanja sadrži dva fukoovska principa: načelo gonjenja i načelo tajnosti²⁹. Jer, žene su bile „plen“ koji treba uhvatiti, ali i držati u tajnosti u tzv. ratnim bordilima za žene. No kao što je istaknuto, angažmanom kroz prve neformalne grupe za samopomoć i podršku, dešava se i

24 Ibid, p. 111

25 Danijela Cenani, *Konstruktion von Weiblichkeit, Mannlichkeit und Ethnizität im kriegirishcen Konflikt des emehaligen Jugoslawien*, Institut fuer Vergleichende Politikwissenschaft und Internationale Beziehungen, Frankfurt am Main, 2005 (Abschlussarbeit), S. 60

26 Ibid

27 Rada Iveković, *Tela na frontu*, u. B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, Centar za ženske studije, Beograd, 2000, 24

28 Ibid

29 Mišel Fuko *Nadzirati i kažnjavati*, str. 47

proces koji je Monica Hauser, ginekologinja koja je došla u Zenicu da pomogne u stvaranju mobilnog tima za pomoć ženama žrtvama rata, imenovala kao „krpljenje duša žena“. Insistiranjem na novoj terminologiji, da se žrtve silovanja imenuju kao „war rape survivors“ odn. „Überlebende sexualisierter Kriegsgewalt“, gdje je središte na snazi i volji za preživljavanjem zlostavljane osobe (Monica Hauser), otvaraju se i prostori za viziju drugačijeg života i jedan novi početak.

Sliku je uradila Marija Vuletić

Dok su tokom rata angažovane žene naglasak stavljale na humanitarni i psihoterapeutske rat, sa potpisivanjem dejtonskog sporazuma proširuju dijapazon svojih aktivnosti koje imaju obilježja ženskog pokreta u punom naboju ovog političkog konstrukta. Fokus na nasilje nad ženama je postavio kao ključno i pitanje nasilja nad ženama u mirnodopskim uslovima. Kako nam je jedna aktivistkinja rekla, uvidele smo da su nam potrebni novi zakoni koji bi adresirali pitanje nasilja nad ženama. Da bi ti zakoni bili usvojeni, bilo nam je

potrebno više žena u institucijama. Tako počinju aktivnosti jačanja i osnaživanja žena za učešće u političkom životu. Uz podršku OSCE-a koji je do donošenja izbornog zakona 2002. faktički sprovodio izbore u BiH, dolazi do uvođenja ženskih kvota na opštim izborima, ali i do pokretanja pitanja da li se jačanjem žena koje su na stranačkim listama zapravo ojačavaju same stranke, uključujući i nacionalističke. Tokom istraživanja ženskog pokreta u postdejtonskom konektu, aktivistkinje su isticale da se, i pored nebrojanih aktivnosti u ovom smeru, mogu osloniti samo na mali broj političarki, koje su njihove lobistice i koje one smatraju djelom ženskog pokreta (kao što su npr. Besima Borić, Nada Tešanović).

No, s druge strane, proširenje dijapazona aktivnosti je doveo do profesionalizacije i svojevrsne birokratizacije ženskog aktivizma. Tome je doprineo i inostrani faktor koji potencira aktivizam kroz tzv. pojedinačne projekte. Iako ovaj trend sam po sebi nije negativan, indirektno je doveo do kompeticije, elitizma i fragmentacije ženskog pokreta u BiH.

Iz tih razloga, na pitanje da li u BiH postoji ženski pokret, intervjuisane aktivistkinje su davale različite odgovore: da ne postoji, jer ne postoji kritična društvena masa koja bi stala iza pojedinih aktivnosti, da je postojanje pokreta upitno jer nema dobrovoljnosti i dragovoljnosti već se radi jer i dok ima novca. Aktivistkinje koje su isticale da postoji su navodile da je to itekako jak, snažan i vidljiv pokret, koji okuplja veliki broj ljudi koji imaju znanja, predanost i posvećenost.

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

Jedan od ključnih indikatora da bismo govorili o pokretu je postojanje solidarnosti. Aktivistkinje su najčešće ukazivale na kompeticiju, surevnjivost i nedovoljnu profilaciju saradnje, i na težnje liderica da kontrolišu i posjeduju procese. No u isto vrijeme, solidarnost je apostrofirana kao vrijednost koja se priziva i kojoj se teži, što je okvir za pozitivne promjene u tom pravcu. Također je potrebno navesti, kao što je jedna aktivistkinja ukazala, da u pokretu dolazi do smjene generacija i da pionirke bh. pokreta, uprkos nesebičnom zalaganju i posvećenosti, nisu dobile nikakvo priznanje, bar ne u formalnom smislu, što dovodi do tenzija između njih i mlađih aktivistkinja koje dolaze.

Ono što je također uočeno je izrazito nezadovoljstvo kod tzv. manjih grupa i iz manjih mjesta, koje se osećaju marginalizovanim u postojećem modelu funkcionisanja ženskog pokreta i uspostavljenim kanalima moći i uticaja unutar civilnog društva. Npr., po riječima jedne aktivistkinje: “Mi smo na marginama projekta... Jake organizacije sve drže i njih donatori ne rijetko unapred izaberu i zovu ih da konkurišu...”

Neki od ovih negativnih trendova proizlaze i iz samog poimanja civilnog društva u vladajućem diskursu gdje se ovaj svodi na NVO sektor. To je inače locirano kao način funkcionisanja i u drugim tzv. tranzicijskim zemljama u kojima civilno društvo obitava u formi “zatvorenih, koncentričnih krugova” usmerenih ka donatorskoj podršci, a manje ka široj društvenoj mobilizaciji (Elise Helms, *Gendered Vision of the Bosnian Future*).

Jedna od nedvojbenih činjenica je da su žene daleko više angažovane u civilnom društvu nego u formalnoj politici, a što se da tumačiti i kroz prizmu nejednake distribucije moći- naime mnoge aktivistkinje su izjavile da je u civilnom društvu manje moći nego u formalnoj politici, da se puno radi, često volonterski i da se nema vremena za odmor i predah, te da je na delu tzv. feminizacija civilnog društva. Iako patrijarhalno društvo u generalnom smislu ne gleda blagonaklono na angažman žena u sferi javnosti, ovo se anulira posmatranjem ženskog aktivizma kao proširenog kućnog rada žena, što zapravo vodi u petrifikaciju patrijarhalnih normi. Nerijetko se i same aktivistkinje, da bi obezbjedile podršku domaćih vladajućih struktura i izbjegle sukobe sa okolinom, mire sa ovakvim percepcijama što vodi u onemoćavanje kontrakturne oštice ženskog pokreta, a koja je više nego potrebna u kontekstu bh. etnopolisa (sintagma prof. Asima Mujkića³⁰). Ipak, kako je jedna aktivistkinja istakla, žena ima više u civilnom društvu nego u formalnoj politici jer tu ima više slobode i prostora za kreativnost, te se prethodni navodi svakako ne trebaju uzeti bez rezerve.

Posebno je bitno apostrofirati pozitivne trendove ženskog angažmana u civilnom društvu i ženskog pokreta u postojećem bh. kontekstu. Uočen je i visok nivo kritičke svesti pri ocjeni vlastitog delovanja što ukazuje na političku zrelost i realizam samih aktivistkinja, i važnost posvećenosti u borbi za opštu stvar koja se posmatra

30 v. Asim Mujkić. *Mi, građani etnopolisa*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.

sa kritičke distance. No prevelika samokritičnost često vodi i u problem tzv. aktivističkog sagorevanja³¹ jer posvećenost i veliki angažman inducira i velika očekivanja koja se često ne mogu ostvariti. No, tu su i brojna, konkretna dostignuća pokreta na koje aktivistkinje referiraju, što se npr. ogleda u mirovnim feminističkim aktivnostima i činjenici da su aktivistkinje i feministkinje prve artikulisale otpor etnonacionalizmu, militarizmu, prve prelazile etnonacionalne granice, dočekivale i pomagale povratnike_c, ugrožavajući pri tom i ne rijetko i vlastitu poziciju u etnički homogenim sredinama u kojima žive.

Također, veliki broj aktivistkinja ističe da u ženskim grupama ima prostor za slobodno delovanje, ekspresiju i kreativnost- da su angažmanom u ženskoj NVO postale svesne svoje moći i potencijala, i pozitivno ocjenjuju rad drugih ženskih organizacija. Posljednje ukazuje da aktivistkinje nisu okrenute samo vlastitim aktivnostima, što pretilo da sklizne u lokalizam i partikularizam, već da imaju i šire vizure, ciljeve i misije.

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

31 v. Jane Berry sa Jelena Đorđević, *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem*, Antitrafiking centar, Beograd, 2011

Iz ovog kratkog pregleda može se zaključiti da ženske grupe imaju značajan potencijal u prevladavanju institucionalnih ograničenja bosanskohercegovačke realpolitike i stvaranja drugačijeg vrednosnog okvira delovanja oko kojeg se potencijalno mogu mobilisati druge žene, ali i druge grupe- isključene iz javne sfere iz različitih razloga, npr. „pogrešne“ etničke/verske pripadnosti budući da Dejtonski sporazum favorizuje tri entičke skupine imenujući ih konstitutivnim bh. narodima, „pogrešne“ ideološke i vrednosne orijentacije, siromaštva, nezaposlenosti, a potencijalno i čitavu populaciju. Aktivistkinje u BiH kroz svoj angažman grade diskurse s one strane totalitarizujućih homogenosti i isključivosti zvanične politike, a cilj ženske scene je, odn. bi trebao biti: „osobit otpor naspram svih praksa isključivanja (ne samo u rodnom smislu), koje još uvijek održavaju pojam općeg kao ‘solidarnost u sadašnjem činu političke borbe’“³². Raznovrsnim oblicima djelovanja, koja se ne svode samo na projektne aktivnosti i partikularno bavljenje pojedinim problemima, obnavljaju zatomljene utopijske energije i otvaraju prostor za performativne, nekonvencionalne oblike političkog angažmana koji proširuju obzore onog što se smatra političkim, kroz taktike pregovaranja o rodu u kontekstu postratnog, posttraumatskog društva.

Upravo u tome leži snaga i potencijal ženskog pokreta, koji kroz prakse i refleksije subjektivizacije promoviše i tematizuje ono što je prešućeno, simbolički poništeno i što se ne uklapa u etno-konfesionalno troobličje, a posebno rodovsko dvoobličje bh. društva i njegove alijenirajuće etno-biopolitičke platforme.

No, ne treba zaboraviti i drugo Janusovo lice, da, iako teži osnaživanju žena, aktivizam može da vodi i njihovom onemoćavanju. Kako Veliki Drugi protiv kojeg feminizam i pokret svjesno i provokativno nastupa predstavlja patrijarhat koji se toliko dugo gnjezdi i cirkuliše u svim slojevima društvenog tkiva da bi se mogao jednostavno urušiti, to često vodi u osjećaj nemoći pa i aktivističke krivice kod žena³³. Također, tranzicijski kontekst vrši „raščinjavanje roda“ kroz forme „raščinjavanja ideje emancipacije žena“. U javnom prostoru se nameću diskursi koji se uglavnom vrte oko zdravorazumskih predstava o muškim i ženskim ulogama u porodici i društvu, i koji se ne retko usmeravaju protiv prevelike (!) emancipacije žena u socijalizmu koja nije donela ništa dobro. Zanimljivo je da se nerijetko civilno drušvo u postsocijalističkom kontekstu tumači kao onemoćavanje žena. Naime, disidentske grupe unutar socijalizma su idealizovale tradicionalnu, patrijarhalnu porodicu. Kada su tribuni moralnog, superiornog civilnog društva došli na vlast, došlo je istovremeno do marginalizacije ali i do feminizacije civilnog društva u tranzicionim zemljama³⁴ koje se shvata kao ženska javna sfera u kojoj one obavljaju funkcije od javnog značaja koje su nekada bile u domenu socijalističke države. No, ne treba prenebregnuti da se time za žene u civilnom društvu otvara prostor i za obnovu utopijskih

32 Jasmina Husanović, „Diskurs i/ili praksa“, u: Đ. Knežević et al (ur.), *Seminar. Žene i politika: Feminizmi na istočni način*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000., str. 36

33 v. Džejn Beri sa Jelenom Đorđević, *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem*, Fond za hitne akcije za ženska ljudska prava, Beograd, 2010, str. 32-35

34 Jacqui True, *Gender, Globalization and Postsocialism*, Columbia University Press, New York, 2003., p. 140-141

energija, kao i, kako navodi Čarls Tejlor, antikvarnih vrijednosti republikanske tradicije koju vladajuće atomističke društveno-političke paradigme³⁵. Utopijsko nije ono čega nema već ono što stvara višak značenja sa čije se visine na drugi način može posmatrati a i intervenisati u društvenu stvarnost i oblike normalizacije kojima ova teži. Stoga je ženski pokret bio i ostao kontra-kulturan, okrenut transformaciji kroz nespecifičnosti i oblike djelovanja koje izmiču strukturalizaciji i determinizmu bilo koje vrste (društvene, ekonomske, naučne, akademske itd.).

Ovim se naravno ne negiraju antinomije koje su i same aktivistkinje bh. ženskog pokreta formulisale odn. naslutile ili prešutale za vrijeme ovog istraživačkog projekta. Ovo, naravno, nije *novum* samo za ženski pokret već za različite oblike aktivizma koji teže društvenim promjenama. Jer, Butlerovski rečeno, „mašta u normi“ proizvodi i „paniku, užas, traumu, bijest, strast i želju u odnosu na te ideale...“³⁶, odn. lakanovski rečeno, imaginarnost Ja- ideala koji svedoči o vlastitom nepoznavanju i iluziji autonomije³⁷.

Ono što svakako možemo zaključiti je da su se kroz civilno društvo žene izborile za svoje mesto i vidljiv prostor u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine. Dovodeći u pitanje vladajuće, tradicionalne percepcije *gendera*, organizovanjem žena i za žene stvarani su novi, komunikacioni prostori delovanja koji predstavljaju otpor dominantnoj etnopolitici. Stvoren je alternativni javni forum u kojem su teme kao što patrijarhat, seksizam, nasilje nad ženama i marginalizacija žena, od nevidljive postale vidljiva tema. No, ovaj oblik svojevrsne kontra-republike je i sam prošaran određenim protivrečnostima- *ngoizacija* pokreta je dovela do njegove profesionalizacije, projektizacije i nedovoljne otvorenosti prema ženama kao grupi *en general*, što se vidi i na nivou međusobnih interakcija u kojima neke liderice nameću vlastništvo nad *gender* procesima.

Uprkos nekim antinomijama, uočenim zbog projektizacije, nesolidarnosti, nepostojanja socijalne baze, zavisnosti od međunarodne pomoći, marginalizacije, nepoznavanja pa i odbacivanja feminizma kao koncepta od strane nekih pojedinki i grupa, ne treba prenebregnuti ni domete koje je ženski pokret ostvario. On je svakako tačka otpora i uporište za drugačije forme i sadržaje političkog djelovanja od onih koje je nametnula etnopolitika, s jedne strane, ali i neoliberalna post-politika koja je u biti depolitizujuća budući da političko svodi na administriranje unapred definisanim potrebama koje su *per se* ekonomske prirode. Ženske grupe su problematizovale teme koje su bile nevidljive u maskulinoj polnoj ekonomiji i kroz svoje mreže stvarale drugačije obrise djelovanja koje nas izvlače iz neoliberalne opčinjenosti depolitizacijom.

35 v. Tejlor, Čarls, *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, 2000, str. 178-179

36 Ibid, str. 155

37 Pol-Aran Asu, *Lakan*, Karpos, Loznica, 2012, str. 53

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

odsustva izazvanog (maskulinim) poricanjem³⁸. Time se zapravo rastače privid univerzalnosti onog javnog, i otvara prostor za različite forme onog građanskog koji se ne uzima kao pripisan status već kao ono što se stiče političkom participacijom i artikulacijom različitih društvenih odnosa i pozicija političkih subjekata, koji to tek treba da postanu³⁹. Iako građansko društvo, i u slobodnim zemljama, kako navodi Mil, ispunjava tek mali prostor svakodnevnog modernog života, ono je potencijalan odraz vrline ljudskih bića da žive zajedno kao ravnopravni⁴⁰, ma koliko nam ove niše nekad djelovale nedovoljno velike, priznate i skrajnute sa glavnih puteva.

38 Džudit Butler, *Nevolja s rodom*, str. 94

39 Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, London and New York, 2005, pp. 69-71

40 Džon Stjuart Mil, *Potčinjenost žena*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 83

PREDAVANJE: Feministički aktivizam u “postfeminističkom” dobu

Paula Petričević

Sliku je uradila Marija Vuletić

Na prvom mjestu, nameće se pitanje o kakvom je to dobu riječ, što bi značilo ‘postfeminističko’, odnosno što je to uopšte postfeminizam? Ima li smisla govoriti o postfeminizmu u svijetu kojim i dalje suvereno vlada rodna nejednakost, u kom nijedno društvo, da se poslužim riječima S. M. Okin⁴¹, ne bi prošlo Kimlikin ‘test rodne ravnopravnosti’ ukoliko bi on bio primijenjen i na sferu privatnosti? Ne zvuči li stoga krajnje ideološki tendenciozno posezati za terminom poput ovog? I što nam to govori, to bahato samopouzdanje koje ne preza od proglašenja smrti teorije i pokreta koji su tražili/traže emancipaciju od koje smo i danas neoprostivo daleko?

41 Okin, Susan Moller with Respondents (1999). *Is Multiculturalism Bad for Women?* (ed. Joshua Cohen, Matthew Howard, and Martha C. Nussbaum), Princeton University Press, Princeton, New Jersey

Termin ‘postfeminizam’ prilično je kontroverzan i zbunjujuć, čemu u velikoj mjeri doprinosi i činjenica da se često koristi na nekonzistentan način. On svoje fluidno i lutajuće značenje uglavnom zadobija kroz različite sfere, prvenstveno kroz oblasti *popularne kulture*, *akademije* i *politike* koje ću u nastavku sumarno razmotriti.

Zabuna počiva na mnogostranoj identifikaciji ili povezivanju postfeminizma sa anti-feminističkim “backlash”⁴²-om, pro-feminističkim trećim valom, “Girl Power”⁴³ odbacivanjem feminističkih politika, pomodnim “ja-prvo” feminizmom i akademskim postmodernim feminizmom.⁴⁴

U ovom će tekstu posebno biti problematizovano korištenje prefiksa ‘post’ kako bi se naglasio novum postfeminizma koji istovremeno neizostavno upućuje na anahronost ili čak prevaziđenost feminiz(a)ma, njegove ideološke (zlo)upotrebe, kao i implikacije koje to može imati na feministički aktivizam, posebno u sporo i nevoljno demokratizujućim društvima poput onog crnogorskog.

Iako se prvi put pominje već dvadesetih godina XX vijeka⁴⁵, termin postfeminizam globalni značaj i popularnost stiče osamdesetih godina prošlog stoljeća i to prevashodno u oblasti popularne kulture. Kontekst u kom se javlja kao i vrijednosni predznak koji u tom trenutku nosi opredijelit će i njegovu turbulentnu i protivrječnu povijest do naših dana. Budući da je bio kreiran i distribuiran prvenstveno van akademskih krugova, od samih početaka mu je nedostajala preciznost i strogost koju bismo očekivali od naučnog/školskog određenja pojma (Tasker and Negra, 2007). Ono što uvijek moramo imati na umu kada mislimo o postfeminizmu, to je da nijedan sastavni dio ove složenice nije jednoznačan i neproblematičan.

Prije svega postavlja se pitanje kako razumjeti, odnosno kako konceptualizovati smisao prefiksa ‘post’? Pogledajmo kako to inače činimo, odnosno na što uobičajeno taj prefiks upućuje? Osjećamo da postoji znatna razlika u njegovom značenju u kada se javlja u sintagmama poput, npr. ‘postkomunističke države’, ‘postmoderno društvo’ ili ‘postkolonijalna teorija’. Nekada uključuje propast, slom, kraj i prevaziđenost,

42 Susan Faludi određuje ovaj termin, *engl.* (backlash – odbacivanje, odbijanje, protivnapad), kao “snažan protivnapad na ženska prava (...) pokušaj da se opovrgne pregršt malih i teškom mukom izvojevanih pobjeda koje je feministički pokret uspeo da osvoji za žene.” Faludi, Suzan (2009). “Za sve je kriv feminizam”, *Genero*, vol. 13, Beograd, str. 230.

43 Za određenje pojma Girl Power vidjeti definiciju koju nudi Oxfordski rječnik engleskog jezika. Navedeno prema: http://en.wikipedia.org/wiki/Girl_power#cite_note-13, stranica posjećena 22.10. 2013

44 Stéphanie Genz and Benjamin A. Brabon (2009). *Postfeminism – Cultural Texts and Theories*, Edinburgh University Press, Edinburgh, str. 10. Dostupno na: <http://www.scribd.com/doc/32565028/Postfeminism-Cultural-Texts-and-Theories#page=8>, stranica posjećena 22.10.2013

45 “Kao što Nancy Cott piše u *Utemeljenju modernog feminizma* (1987): Već 1919 grupa književnih radikalki iz Greenwich Villagea osnovala je novi časopis baziran na sledećem uvjerenju: ‘Sada nas interesuju ljudi – a ne muškarci i žene.’ One su tvrdile da se moralni, društveni, ekonomski i politički standardi ‘ne smiju ni na koji način vezivati za pol’, obećavši da će biti ‘pro-žeske bez da budu anti-muške’ i nazvavši svoju poziciju ‘postfeminističkom’.” Navedeno prema (Genz and Brabon, 2009:17)

nekada se odnosi na novu stvarnost koja se razumijeva u odnosu prema svojoj prošlosti, a nekada smjera na novi stadij, stupanj, razvitak ili napredak. Višesmislenost ‘standardne’ upotrebe ovog prefiksa mnogostruko se prelama i, u zavisnosti od konteksta u kojima se javlja, razlaže u širokom dijapazonu značenja neuhvatljivog termina ‘postfeminizam’.

Sliku je uradila Syjetlana Knežević

Dakle, ‘post’ u postfeminizmu može funkcionisati tako da uključuje ‘smrt’, ‘okončalost’, ‘prošlost’ feminizma, i to na dva bitno različita načina:

- Tako da je u pitanju njegova *dovršenost*, odnosno pretpostavljena ostvarenost rodne ravnopravnosti
- Tako da je u pitanju njegova *neuspijlost*, neadekvatnost, prevaziđenost, anahronost, nesposobnost da odgovori na kompleksnu i paradoksalnu stvarnost kraja XX i početka XXI vijeka

Međutim, prefiks ‘post’ u postfeminizmu može biti shvaćen i na način da podrazumijeva novu fazu ili novi stupanj razvitka samog feminizma, njegovu diversifikaciju i pluralizaciju, te se tako može odnositi na savremene tendencije, teorije i prakse koje se odbijaju imenovati metaforom vala. U posljednjem slučaju koristi se kada se želi izbjeći naziv Trećeg vala, a u biti baštini isto značenje, odnosno odnosi se na isti korpus teorija, tekstova, istraživanja i sl. Često se koristi da označi mlađu generaciju feministkinja, mlađih teoretičarki (i aktivistkinja?) rođenih nakon 1970.

Takođe, u ovom smislu, evocira poznati i posebno bolan konflikt ‘majki i kćeri’ unutar feminističkog pokreta kojeg karakterišu uzajamna prebacivanja, prisvajanja, međusobna nerazumijevanja i iznevjerena očekivanja, pa se često govori o ‘majkama drugog vala i njihovim postfeminističkim kćerima’: “feminističke majke napadaju njihove kćeri zbog istorijske amnezije i pogrešnog tumačenja feminističkog/porodičnog nasljeđa.”⁴⁶ Mnoge teoretičarke smatraju da je metafora vala problematična upravo jer postvaruje/reifikuje ograničavajući diskurs majki/kćeri i ‘ukopava’ feministkinje u starosne, ‘ejdžističke’ robove jednu/jedne naspram/protiv druge/drugih⁴⁷.

U pričama više od 100 aktivistkinja iz 45 zemalja, obuhvaćenih u dirljivoj knjizi Jane Barry i Jelene Đorđević *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem*⁴⁸, one naglašavaju da iako se slažemo u tome da ‘sestre’ znače solidarnost, razgovor o majkama i kćerima nam nije baš sasvim lagodan. Jedna od aktivistkinja govori:

Dinamika majka-kćerka u ženskim organizacijama predstavlja simbolički model za to kako se aktivistkinje različitih generacija odnose jedna prema drugoj. Taj model se ne da razdvojiti od hijerarhije, nadmetanja, kontrole i odobravanja. Ako kćerka želi da postane liderka, ona simbolički mora da odgurne majku. Mora da je odbaci. Majke, sa druge strane, postavljaju uslove koje kćerke moraju da ispune da bi zaslužile njihovo odobravanje.

Nešto dalje, druga aktivistkinja ističe da “feministkinje generalno imaju mnogo poteškoća sa smjenom generacija”⁴⁹. Stoga se pitanje ovog problematično paradigmatškog odnosa uvijek iznova postavlja: “Mogu li naše majke/kćeri biti/postati naše sestre” ili kako funkcioniše sestrinstvo u međugeneracijskim odnosima i sporovima?

46 Genz and Barabon, 2009, str. 15.

47 O starosno zasnovanim antagonizmima u feminističkom pokretu vidjeti: Robinson, Penelope (2009). “No more waves: reconceptualising generation and postfeminism”, TASA Conference Proceedings, The Future of Sociology, Australian National University.

48 Beri, Džejn i Đorđević, Jelena (2010). *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem*, Fond za hitne akcije za ženska ljudska prava, Beograd, str. 55.

49 Isto, str. 56.

Sliku je uradila Marija Vuletić

Kao da sam prefiks ‘post’ nije dovoljno sporan, ni feminizam, sa svoje strane, opet nikada nije mogao/smio biti fiksiranog, univerzalnog značenja, već je uvijek imao veliki broj raznih definicija, relativnih i zavisnih od partikularnih konteksta, tema, prioriteta, vremena, društveno-političke situacije, oblasti... Ovo svakako dodatno komplikuje i otežava razumijevanje i čvrsto pozicioniranje termina ‘postfeminizam’ čineći praktično nemogućim njegovu stabilizaciju koju Genz i Barabon nazivaju definicijskom zamkom, luđačkom košuljom koja nudi privlačne zaključke i jasne odgovore, ali na uštrb kompleksnijih i provokativnijih pitanja⁵⁰.

50 Genz and Barabon (2009: 8)

Braneći ovu poziciju, Julie Ewington sugerise da “nije feminizam taj u odnosu na koji smo “post”, već je to *jedna istorijska faza* feminističke politike”⁵¹, misleći pritom svakako na drugi val i spornost subjekta feminizma, odnosno bešavnog identiteta žene na kom je počivao. No, situacija nije ni u kom slučaju tako jednostavna i crno-bijela. U pitanju je, vremenskom distancom i potrebom za uspostavljanjem nedvosmislene razlike među ‘valovima’ zamagljen privid monolitnosti drugog vala. Ovo međutim ne smije da nas zavede, jer prošlost, kako navodi Adriana Zaharijević, “ne nudi razloge za nostalgiju”⁵².

Postfeminizam u popularnoj kulturi javlja se osamdesetih godina XX vijeka kada oživljava tzv ‘novi tradicionalizam’. Dešava se ono što Susan Faludi i ovom stanovištu bliske teoretičarke nazivaju – *backlash* – protivudar ili ‘snažan protivnapad na ženska prava’, uspon jedne retrogradne masovne antifeminističke politike i propagande koja ‘konstatuje’ ‘pogubne’ učinke pokreta za emancipaciju žena, seksualne revolucije, i sl. Faludi o tome kaže:

Baš onda kada je rekordan broj mlađih žena sredinom osamdesetih podržavao feminističke ciljeve i kada se velika većina žena nazivala feministkinjama, mediji su objavili dolazak mlađe “postfeminističke generacije” koja je navodno ružila ženski pokret. (...) Drugim rečima, do antifeminističkog *backlash*-a nije došlo zato što su žene dostigle punu ravnopravnost, već zato što su se mogućnosti za njeno ostvarenje uvećale.⁵³

Kritičarke postfeminizma određuju postfeminizam kao seksistički, politički konzervativan i medijski inspirisan manevar koji nastoji podriti principe na kojima počiva feministički pokret.

Postfeminizam u akademiji koncentriše se protiv univerzalizma i esencijalizma. Opšte mjesto, kako je već navedeno, predstavlja shvatanje da je do osamdesetih godina XX vijeka feminizam bio zasnovan na temeljima pretpostavke o postojanju specifičnog i esencijalistički postavljenog ženskog identiteta i bića/pozicije žene⁵⁴. U odnosu na ovako jednoznačno i u jedini koncipiran feminizam, njegova ‘post’ inačica zbilja se može doimati kao pluralizacija, revizija, dio procesa tekuće samotransformacije feminizma. Postfeminizam bi tako donio savremeno i plodno presijecanje feminizma sa srodnim teorijskim pravcima – postmodernizmom, poststrukturalizmom i postkolonijalizmom. Za Ann Brooks postfeminizam predstavlja kulminaciju brojnih

51 Genz and Barabon (2009: 11) (kurziv P.P.)

52 Zaharijević, Adriana (2011). “Feminizam: heterotopije”, u Petrović, Jelena i Arsenijević, Damir (ur.), ProFemina, specijalni broj *Feminizam – politika jednakosti za sve*, Beograd, str. 88. Dostupno na: http://www.academia.edu/1918393/Feminizam_-_politika_jednakosti_za_sve_ProFemina_Beograd_2011

53 Faludi, 2009: 231-232

54 Stojanović, Dragana (2011). “Postfeminizam nakon feminiz(a)ma: pozicije i perspective postfeminizma u odnosu na problematizaciju fenomena popularne kulture”, u Petrović, Jelena i Arsenijević, Damir (ur.), ProFemina, specijalni broj *Feminizam – politika jednakosti za sve*, Beograd, str. 143.

debata unutar i izvan feminizma, nastalih u dodiru feminizma sa elementima kulturalne teorije – osobito postmodernizma – teorijskih/političkih tema vezanih za postkolonijalizam, čime se daje glas marginalizovanim, kolonizovanim ženama koje propituju mogućnost univerzalnog feminističkog ‘sestrinstva’⁵⁵. Međutim, nekritičko povjerenje u revolucionarnost ovog koncepta može odvesti na pogrešan trag. Kažemo li da je postfeminizam dekonstruisao “jednoznačnu i jednosmernu masku feminizma”⁵⁶ sasvim izvjesno operišemo njegovim redukovanim i simplifikovanim konceptom.

Ako izoštrimo krupniji kadar i fokusiramo lokalni kontekst u kom se prelamaju pomenute debate, može se desiti da nas zaprepasti količina distorzije koja će karakterisati dobijenu sliku. Postfeminizam se u domaćoj izvedbi pojavljuje u svom karikaturalnom izdanju, kao najretrogradniji *backlash* i to ne samo u sferi popularne kulture, već i u onim akademije i, svakako, politike⁵⁷.

Prema Genz i Barabon, za mnoge kritičarke postfeminizma, fenomen postfeminizma karakteriše inherentno apolitičko/neaktivističko stanovište koje je u svom najboljem izdanju apatično i narcističko, a u najgorem slučaju funkcioniše kao retrogradan i reakcionaran *backlash* koji podriva ciljeve feminističkog pokreta.

Zagovornici postfeminističkog stanovišta u politici uzvraćaju da postfeminizam odgovara na mijenjajuće kvalitete ženskih i muških života kasnog liberalnog društva u kom su ljudi sve manje voljni da se identifikuju sa bilo kojim političkim pokretom, iako istovremeno vode rodne bitke u njihovim privatnim i javnim životima. U ovim uslovima ideja kolektivnog sestrinstva – ujedinjenog feminističkog ‘mi’, i vezano sa tim kolektivistička politika angažovanja – postaju ne samo sumnjive, već skoro nemoguće.⁵⁸ Međutim, ako maksimalističke zahtjeve feminizma svedemo na singularni, arbitrarni izbor pojedinaca/ki, njihove lične ciljeve i životne stilove, izlažemo se ozbiljnom riziku da u postfeminizmu ne preživi ništa bitno za dalju i dalje neophodnu i neostvarenu emancipaciju žena.

Da zaključim, ono ‘post’ feminizma nemoguće je osloboditi viška značenja koji uvijek nosi i određenu epitafnu intonaciju. Postfeminizam uglavnom se određuje u opreci prema drugom valu iako se sam feminizam ne iscrpljuje i ne dovršava nasukan na glomaznoj ideji i identitetu žene koji je, nesporno, visoko problematična osnova za uspostavljanje ženske solidarnosti i/ili političkog pokreta. No, pogubno je za praksu i feministički aktivizam ako ni pod kojim uslovima ne možemo reći “mi”. Kada teorijske bjelokosne kule postanu same sebi svrha treba ih ‘dići u vazduh’, jer je feminizam jedna od onih teorijskih pozicija u kojima odnos između teorije i prakse predstavlja njihovu bit. Feministička teorija, ženske studije ili studije roda moraju ostati intelektualno oruđe emancipacije, a ne prepreka za nju.

55 Navedeno prema Genz and Barabon, 2009: 27

56 Stojanović, 2011:144

57 Vidjeti Petričević, Paula (2011). “Potemkinova sela – neke posebnosti institucionalizacije studija roda u Crnoj Gori”, u Petrović, Jelena i Arsenijević, Damir (ur.), ProFemina, specijalni broj *Feminizam – politika jednakosti za sve*, Beograd, str. 57-65.

58 Navedeno prema Genz and Barabon, 2009: 35

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

LITERATURA

- Beri, Džejn i Đorđević, Jelena (2010). *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem*, Fond za hitne akcije za ženska ljudska prava, Beograd
- Faludi, Suzan (2009). "Za sve je kriv feminizam", *Genero*, vol. 13, Beograd
- Okin, Susan Moller with Respondents (1999). *Is Multiculturalism Bad for Women?* (ed. Joshua Cohen, Matthew Howard, and Martha C. Nussbaum), Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Petrović, Jelena i Arsenijević, Damir (ur.), *ProFemina*, specijalni broj *Feminizam – politika jednakosti za sve*, Beograd
- Robinson, Penelope (2009). "No more waves: reconceptualising generation and postfeminism", *TASA Conference Proceedings, The Future of Sociology*, Australian National University
- Stéphanie Genz and Benjamin A. Brabon (2009). *Postfeminism – Cultural Texts and Theories*, Edinburgh University Press, Edinburgh

PREDAVANJE: POLITIKA ŽENSKJE SOLIDARNOSTI

Lepa Mladenović

Sliku je uradila Marija Vuletić

Ženska solidarnost počinje sa odlukom da čujem Drugu, da čujem njeno iskustvo, da pustim da njena priča izađe napolje onako kako je ona meni govori. A to znači da sam se složila da je iskustvo svake žene jednako vredno. Da sam sebi važna i da mi je druga važna.

Ženska solidarnost je odluka da priču Druge čujem, sa vrednostima i interpretacijama kakve ona sama ima. To znači da mi je stalo do nje, i da sam odlučila da imam prostor za priču Druge. Onda sam ja za Drugu javnost. Ona ima svedokinju. I njen jezik je u mom telu.

Solidarnost je izbor kojim validiram sebe i drugu. Potvrđujem svoju posebnost i njenu posebnost. Kada čujem Drugu, kada odlučim da je razumem, onda je to početak razmene, ona više nije sama, ni ja nisam sama. Naučila sam o njoj i o sebi. Njena priča podstiče moju promenu. Ja sam prihvatila da etika brige bude moj izbor.

Ženska solidarnost znači da smo donele odluku da želimo da razumemo Drugu, da je shvatimo u kontekstu hijerarhija patrijarhalnog sistema, u kontekstu društvenih diskriminacija i dnevne politike. Za to nam je potrebno da stalno ispočetka učimo ko smo mi, emotivno, društveno, politički. Da stalno ispočetka učimo ko je Druga.

Dakle, kako ću razumeti jednu mladu Albanku iz Prištine, koja je pet godina išla u stare kuće i mračne podrumne da studira muziku i do septembra 1999 nikada nije videla simfonijski orkestar, a sada ima strah da sa mnom, u Prištini, govori srpski jezik? Kako ću razumeti jednu mamu Romkinju iz Novog Sada koja je ceo život provela na periferiji grada i sad se plaši da ode na roditeljski sastanak u belu, ne-romsku školu svoje ćerke? Da li znam da lezbejka iz Šapca predamnom ćuti jer joj nisam dala do znanja da u sebi imam prostora za njenu različitost. Kako ću je pitati zašto se plaši, a da ne unesem celu istoriju mržnje prema Romkinjama/Albankama/lezbejkama u tonu i izabranim rečima?

Ženska solidarnost je početak defašizacije svake od nas. Zato što biramo razumevanje, a ne osudu, zato što biramo empatiju, a ne mržnju. Tako prelazimo granicu nacionalnog konsensusa o pravljenju Neprijatelja. ŽENSKA SOLIDARNOST JE POLITIKA ANTI-FAŠIZMA. Zato što nas se tiče kako su Druge/i.

Ženski solidarno znači da nam svoji nisu važniji i bolji i lepši od onih drugih. Ženska solidarnost je međunarodna. Jer je nacionalni identitet samo jedna od različitosti u svetu. Biti ženski solidarna znači biti izdajica patrijarhata, jer nam svoja deca nisu nužno bolja od druge dece, jer sebe vrednujem jednako kao i druge, pošto znam da hijerarhije patrijarhata vode u nasilje nad ženama, decom, zajednicama sa manje društvene moći. U rat. Kreativna nelojalnost patrijarhatu je početak ženske solidarnosti, a to znači da brinemo - politički i emotivno - o sebi i drugima jednako. Tako je ženska solidarnost feministička politika.

Sliku je uradila Marija Vuletić

PREDAVANJE: Kako Twitter, Facebook i ostale društvene mreže služe u feminističkoj online kampanji

Urlike Helwerth

Uvod:

Moje ime je Urlike Helwerth, sociologinja sam i novinarka, i radim kao direktorka komunikacija za Nacionalno Vijeće Njemačkih ženskih organizacija, federacije od više od 50 ženskih organizacija i ženskih grupa, najvećeg ženskih lobija za jednakost spolova u Njemačkoj.

Od kasnih 70ih, feminizam kao teorija, čak i kao praksa, je uticao na moj privatni, politički i profesionalni život. Od tada, naravno i ja i feminizam smo prošli kroz neke promjene, nismo isti kao 30 godina prije.

Nakon što sam ovo rekla. Mnogo se radujem diskutovanju sa vama o problemu feminističke kampanje u medijima - kako Twitter, Facebook & Co služe toj svrsi. Počet ću za jednim skorim slučajem u Njemačkoj, a onda ću spomenuti nekoliko drugih, koji su u saglasnosti sa mojom hipotezom, nakon toga ću izložiti par zaključaka i postaviti par pitanja. Nakon svega toga rado ću naučiti nešto iz vaših iskustava i specijalnosti, jer ja, u skladu sa svojim godinama, i nisam baš tako iskusna u digitalnom svijetu.

Počet ću sa pričom iz Njemačke političke arene:

Jednom je postojao čovjek u kasnim šezdesetim. Vodeća figura na političkoj sceni u Njemačkoj, bivši ministar Federalne vlade i danas prvi kandidat svoje partije na listi (Liberali) u predizbornoj kampanji za sljedeće izbore Bundestaga.

1. Film/Foto 1

Ovaj lik, Reiner Bruderle je zasjenjen, što je popraćeno u nekoliko prilika tokom prošlih godina od strane mlade novinarkе Laure Himmelreich.

2. Film/Foto 2

Himmelreich je reporterka za njemački magazin Stern. Ona je tada radila na medijskom portretu Bruderla, te su se zbog toga redovno sastajali.

Jedne večeri, nakon političkog sastanka, njih dvoje (ne sami) su se sreli u baru hotela. Tu se odvijala sljedeća scena koju je Himmelreich opisala u izvještaju:

3. Film

Himmereich: Njegove oči su odlutale do mog poprsja.

Bruderle: Fino biste popunili dindrl.

Himmerleirch: uzeo mi je ruku i poljubio je

Bruderle: Želio bih da prihvatite moj poziv na ples.

Himmerleirch: Gospodine Bruderle, vi ste političar, a ja novinarka.

Bruderle: svi političari se na kraju zaljube u novinarke

Himmelreich: Željla bih da ovo ostane profesionalno.

Bruderle: Svi smo mi na kraju samo ljudi.

Zamislite ovu malu scenu. Razmislite o svojoj prvoj reakciji.

Da li je to bilo:

O Bože. Kako odvratani star čovjek!

Koje seksističko sranje!

Ili:

Ma dajte, šta je problem sa ovim bezazlenim flertovanjem. Moglo je biti puno gore.

Pa dobro, neću sa ovim starim i neprivlačnim tipom, ne bi mi smetalo da je to George Clooney.

Ili:

Ona je kriva za to. Družeći se s njim u baru u to doba, sama je to tražila.

Sliku je uradila Svyetlana Knežević

Početkom januara 2013. godine na Spiegel online, internet portalu koji je njemačka verzija vodećeg političkog magazina, objavljen je sljedeći članak:

4. Film

Naslov je sledeći:

„Pročitali smo stvar ili dvije o Vama“

Kako sam saznala za mizoginiju unutar Piratske partije

Autorka je Annett Meiritz, mlada novinarka, koja regularno pokriva aktivnosti Piratske partije za svoj časopis. Piratska partija, ili skraćeno Pirati, je novi fenomen na političkoj sceni Njemačke, to je heterogena skupina internet aktivista, koji vjeruju u moć participativne e-demokratije, samoprozvani zagovarači jednakih prava, koji sebe smatraju iznad svake rodne diskriminacije. Ali u svojoj srži Pirati su samo skupina muških šovinističkih štrebera. Žao mi je što tako moram reći.

U svom članku, Annett Meiritz opisuje tačno kakvom masivnom seksualnom uznemiravanju je izložena na internet forumima, u tvitovima i e-mailovima koje prima od strane članova Piratske partije. Oklevetana je kao kurva, i još gore, insinuirano je da je imala seksualnu aferu sa jednim od svojih doušnika iz Piratske partije. Meiritzina priča je jedna vrlo lična, ispričana u prvom licu što je neobično za političko novinarstvo u Njemačkoj, i pogled izbliza na svakodnevni seksizam ‘iza scene’ ‘političkog Berlina’ – slika žanra.

Deset dana kasnije, 24. januara, portret Rainer-a Bruderle-a, koji je napisala Laura Himmelreich je objavljen u časopisu Stem.

5. Film

Naslov: Der Herrenwitz (slobodan prevod: Vicegospodin)

Ovaj portret uključuje i scenu s početka ovog teksta.

Blogerica Meike Hank piše o svojim iskustvima vezanim za svakodnevni seksizam, na svom feminističkom blogu ‘kleinerndrei’, te poziva na otpor.

6. Film

Ovo nije prihvatljivo!

Toliko smo postale naviknute na svakodnevni seksizam da smo zaboravile kako pružiti otpor.

Šačica feminističkih blogerica su počele komentarisati svakodnevni seksizam i počele skupljati i objavljivati priče vezane za isti. Odlučile su kreirati hashtag. Jedna od blogerica, Anne Wizorek, inspirisana twitter kampanjom na engleskom jeziku ‘outcry’, je predložila: #aufschrei.

7. Film

I sada se nešto potpuno neočekivano dešava: Potaknuti #aufschrei izbijaju sledeća tri incidenta:

- Članak na Spiegel online o mizoginiji unutar Piratske partije
- Portret Reiner-a Bruderle-a u časopisu Stem
- Odraz svakodnevnog seksizma na blogu kleinerndrei

koja se zahuktavaju i prave eksploziju. Bomba eksplodira:

24. januara ‘outcry’ odjekuje diljem zemlje. Prvo počinje na Twitter-u. U roku od deset minuta, jedna stotina tvitova stiže kao odgovor. Slijedećih nekoliko sati, hiljade tvitova i ritvitova različitih priča se pojavljuju. Napravljeno je preko 100.000 tvitovai ritvitova u samo nekoliko dana. #aufschrei postaje top tema Twittera u Njemačkoj.

Kao posljedica toga stranica Alltagssexismus.de je napravljena od strane inicijatora #aufschrei, te je pozivala ljude da podijele svoja iskustva i priče o mizoginiji, zajedno sa pričama o homo-, queer- i transfobijom, rasizmu, klasizmu i ableizmu.

I hiljade ljudi su se odazvali na poziv.

Nasumični uzorak:

8. Film

„Moj šef je objasnio jednoj mojoj kolegici da ukoliko je penis prevelik to nije dobro jer žena ima ‘svoje granice’ također. I da, svako, ukoliko sumnja u ovu izjavu može slobodno da uzme lenjir i da provjeri. Moja koleginica je bila posramljena, ali nije rekla niti riječi. Slučajno sam čuo taj komentar dok sam prolazio. Tek kasnije mi je sinula da ja, kao muškarac, sam trebao reagovati. Dodavola.“

„Moja porodica mi konstantno postavlja pitanja, svake sedmice, kada ću napokon imati momka. Ne želim momka. Uredu? Da li sam ja neprirodna, neženstvena, ili još gore – lezbejka? Ne znam. Možda. Imam osjećanja, i osjećanja ne mogu biti neprirodna, kako sam nedavno saznala.“

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

9. Film

„Jučer je bilo toplo. Nosila sam majicu na bretele, bez dekoltea, i suknju do koljena. Otišla sam na pijacu gdje su me dva puta ‘slučajno’ dodirnuli dok sam se probijala kroz gužvu. To nisu bili slučajni, nasumični, dodiri prolaznika, ne, neko me je zgrabio za ruku na par sekundi. Okrenla sam se, ali zbog gužve nisam vidjela ko je to bio. Kasnije, u supermarketu, stari, niski čovjek je htio proći pored mene. Umjesto da me ljubazno zamoli, on je stavio svoje ruke na moj struk i odgurnuo me u stranu, a zatim brzo iščezao. Kad nosim farmerke i džemper, takve stvari mi se ne dešavaju. Da li je moja greška to što se neki muškarci (ili možda žene) ne mogu kontrolirati, ako pokažem malo više kože?

Vše od 5.000 ljudi je doprinijelo sa istim ili sličnim pričama o svakodnevnom seksizmu.

Dokazujući tako, još jednom, da ‘stara’ feministička izjava ‘Lično je političko’ i dalje važi.

Ono što je učinilo da ovaj kolektivni ‘outcry’ bude unikatan je silina ehoa. Twitter je poslužio kao pojačalo, ali

i ostali društveni mediji su pomagali, i preuzeli priču, a zatim i mainstream mediji, na poslijetku #aufschrei, kao novi vid društvenog protesta je komentiran i spominjan u svim velikim medijima, pretvarajući se u međumedijski fenomen, koji je postao aktuelan u čitavoj zemlji.

Ali, kako to, da takva svakodnevna ‘lična’ iskustva, mogu dovesti do javnom ‘vapaja’, koji je praćen javnom/ političkom debatom o seksizmu, seksualnom uznemiravanju i mizoginiji?

Zbog toga što seksizam u svakoj svojoj formi nije, ustvari, samo bijedni izuzetak, nije loša šala. Nije to samo sudbina pojednike nego kolektivno iskustvo. Seksizam je dio svakodnevne kulturne prakse našeg društva, koje unatoč visokom stepenu progressa na cilju postizanja rodne ravnopravnosti, u svojoj srži i dalje ostaje mizogino. Priča o mizoginiji i o ovom događaju je trajala sedmicama, diskusija i komentari te prepirka oko seksizma u Njemačkoj: Muškarci, na jednoj strani, su branili svoje pravo na flertovanje protiv žena koje su, navodno, mrzile muškarce. Muškarci, i žene koji/e su kritizirali ostale zbog zastarjele užtogljenosti i ‘moralnog čistunstva’. Vodile su se i diskusije oko seksualnog uznemiravanja na poslu, što je osnažilo druge novinarke da podijele svoja iskustva sa političarima svih političkih opredjeljenja.

Ukratko: Skoro svaka žena ima priču o seksizmu i mizoginiji. Te, pošto je to postalo tako učestalo i neizbježno, nekako smo se naviknule na to, te ponekad zaboravimo da se suprotstavimo, kako kaže Meike Hank na svom blogu „To nije prihvatljivo!“

Da li je Meike Hank u pravu? Da – i ne. Budući da je nasilje nad ženama, počev od ‘blagog’ svakodnevnog seksizma do stravičnih silovanja, mutilacija i ubistva zapravo najveća briga feminizma.

Sliku je uradila Svjetlana Knežević

nasilna trudnoća ekvivalent drugim ljudsko pravaškim problemima i tražile su način da ovo prikažu kroz niz

Dajte da vas podjetim kratko, na vrlo važan dio feminističke herstory:

10. Film

Nedavno smo obilježili 20. godišnjicu UN-ove konferencije za ljudska prava u Beču, 1993. Ova konferencija je bila jako bitna za prepoznavanje ženskih prava kao ljudskih prava u međunarodnom dokumentu, i otvorila je vrata za integraciju ženskih i rodni nasilja u ljudsko pravašku teoriju i praksu.

U dvije godine prije Bečke konferencije, žene su vodile kampanju na globalnom Sjeveru i Jugu kako bi pokazale zašto je rodno uvjetovano nasilje, kao što su porodično nasilje, grupno silovanje, kao što su porodično nasilje, grupno silovanje,

regionalnih i globalnih akcija. Održavana su saslušanja na kojima su žene svjedočile o pretrpljenom nasilju, te o načinu na koji se to uklapa u paradigmu ljudskih prava. Ovo sve je kuliminiralo u čitavodnevnom bečkom tribunalu za koji su vladini zvaničnici, kao i mnogi aktivisti smatrali da im je otvorio oči.

Zašto ovo spominjem?

Šta to UN-ova konferencija o ljudskim pravima, koja se desila prije 20 godina, ima zajedničko sa ‘vapajem’ protiv svakodnevnog seksizma danas?

Mnogo toga, zbog toga što je rodno uvjetovano nasilje lajtmotiv feminizma kroz vijekove i iznad svega. Žene su naviknute da se bore da prestanu biti viktimizirane, ta da postanu osnažene. Nasilje nad ženama je okidač, bezvremenski, jednoobrazni problem koji povezuje generacije na način na koji to čine i ostali veliki problemi: zahtjevanje jednakih plaća za rad, jednaka distribucija rada, plaćeni i neplaćeni rad, feminizacija siromaštva, na primjer, ovo su samo neke od tema koje su bez ikakve sumnje na političkoj tapeti danas, ali koje nisu ni blizu seksizma.

I nije iznenađujuće što svaka nova generacija feministkinja prije ili kasnije ponovo pokrene pitanje nasilja nad ženama.

Kampanje koje se vode protiv seksualnog uznemiravanja, protiv seksizma u javnom oglašavanju, i posebno protiv seksualnog nasilja su doživjele renesansu u Njemačkoj u protekle dvije godine, potaknute različitim incidentima u državi i inostranstvu. Budući da su glavne protagonistkinje mlade žene iz ‘digitalnog doba’, protesti se organizuju kroz njihove načine komunikacije: putem Facebook-a, Twitter-a, Youtube-a i ostalih društvenih mreža.

Ilustrirat ću to na sledećih nekoliko primjera:

11. Film

One billion rising (Jedna milijarda ustaje)

U smislu doseg a i brojeva ovo je zasigurno bio jedan od najuspješnijih globalnih protesta protiv nasilja u dugo vremena, spojio je milione ljude, koji su plesali savršeno uhodani i naučene koreografije, na ulicama i trgovima. Kratki film na Youtube-u koji poziva na učešće u događaju do sada ima 1.2 miliona posjeta. I nebrojeni klipovi na mrežama poput Youtube-a i Vimeo-a na kojima su dokumentirali lokalne akcije širom svijeta. 14. Februara, ove godine (2013.), ljudi iz 205 nacija izašli su na ulice. U Berlinu se hiljade ljudi diglo na zvuk X-a.

Našla sam također klip ‘Sarajevo ustaje’ na Vimeo-u. Ko od vas je učestvovao na ovoj akciji?

12. Film

Slutwalks (Šetnja kurvi)

Da li ste upoznate sa ovim konceptom?

‘Slutwalks’ su potaknute slučajem silovanja u Torontu, Ontario 2011. godine. Tokom policijske istrage, policajac u Torontu je predložio da, ukoliko je žena htjela izbjeći silovanje, nije trebala da se oblači kao kurva. Ovo je dovelo do prvih protestnih marševa u Kanadi tzv. ‘slutwalks’ (šetnja kurvi), koji su se zahvaljujući društvenim mrežama brzo prenijeli na ostatak svijeta. Imali smo ovakve proteste širom Njemačke, također. Glavna poruka je „Način na koji žena izgleda nije opravdanje za silovanje“. Određeni način oblačenja, kako bi se spriječilo silovanje nije prihvatljiv. Silovanje je zločin i žrtva tog zločina nije kriva i ne smije da snosi krivicu za isti. U Berlinu su ‘šetnje kurvi’ bile organizirane preko Facebook-a.

13. Film

Pinkstinks (Roza smrdi!)

Ova kampanja cilja na proizvode, medije i marketing koji nameću stereotipne rodne uloge mladim djevojkama, te se bori protiv ‘ružičastosti’ tinejdžerstva djevojčica. ‘Pinkstinks’ je kampanja koja je započela prije 5 godina u Velikoj Britaniji. Od 2012. ‘Pinkstinks’ ima svoj ogranak u Njemačkoj, koji trenutno zagovara zakon o zabrani seksističkih komercijalnih kampanja u javnosti. Aktivistkinje Pinkstinks-a koriste društvene mreže i miks tih mreža, kao što su: Facebook, Twitter, blogovi, ali i mailingliste.

Sliku je uradila Sjetlana Knežević

14. Film

Nedavno, 1. Septembra 2013. godine, Pinkstinks je zajedno sa mnogim drugim aktivistima/kinjama, te sa Nacionalnim vijećem njemačkih ženskih organizacija, je sazvao protest u Berlinu protiv seksističkih komercijalnih oglašivačkih kampanja, te su okupili različite grupe i inicijative, kao i grupe koje se bore protiv rodni stereotipa, seksizma i nasilja nad ženama i LGBT populacijom, te, samim tim, upućujući na povećanu brigu zbog problema rodno uvjetovanog nasilja.

Dakle, od ‘Jedna milijarda ustaje’ preko ‘Slutwalks-a’, pa sve do ‘Pinkstinks’ protesta i #aufschrei inicijative je kratak put. Zajednički nazivnik je nasilje nad ženama. Ova ‘stara’ briga je ponovo uskrsnuta novim načinima za protest. Društvene mreže se čine kao savršen alat i sredstvo organizovanja i diseminacije. Zato što:

1. Čak i sa malo ili ograničenim resursima možete stvoriti sopstveni medij, koji nosi vaš glas i bez cenzure
2. Platforme društvenih mreža su potencijalno dostupne svakome i njihov potencijal je teoretski neograničen
3. Društvene mreže traže i pozivaju na učešće čak i ljude sa vrlo malo političke prakse
4. Dozvoljavaju i potiču razmjenu među ljudima koji se inače u ‘stvarnom’ životu ne bi sreli

Iako bi društvene mreže mogle postati neophodna tehnika i alat za feminističko zagovaranje, znanje i umijeće je to koje je odlučujuće. Kao i sa ‘starim’ medijima potrebna je dobra strategija, kako skrenuti pažnju na problem te kako privući i organizirati sljedbenike. Samo se registrovati na Facebook ili Twitter nije dovoljno, kao što smo i same svjesne kada vidimo milione nelajkanih stranica i milijarde tvitova koji ničemu ne služe.

Voljela bih da s vama podijelim komentar Antje Schrupp, blogerice i aktivistkinje na društvenim medijima u Njemačkoj, koja poziva uglavnom feministkinje da više iskoriste, ali i da pametno iskoriste društvene mreže kako bi izrazile svoju zabrinutost i kako bi se njihovi glasovi čuli.

Antje Schrupp piše:

15. Film/Klik 1

„Sa internetom, a posebno sa društvenim mrežama, koje putem interneta organiziraju dualni princip mainstreaama – niše su u principu prevaziđene. ‘Neodgovarajući’ sadržaji i lična mišljenja ne moraju više prolaziti ‘mainstream testove’ prije nego što budu objavljeni. Oni su, bez filtriranja, dostupni svima, koji su zainteresirani za njih. Kakav će ovo uticaj imati na političku kulturu, još uvijek ne znamo. Još uvijek smo u eksperimentalnoj fazi.“

Ali, Antje Schrupp također kaže:

15. Film/Klik 2

„Razlika između niše i mainstreaama kao dva različita prostora za diskurs nije automatski izbrisana na internetu, također imamo klasičnu proizvodnju sadržaja sa konvencionalnom hijerarhijom. Stavljanje feminističkog teksta na internet ne znači automatski da će taj tekst pročitati više ljudi. Mainstream mediji i na internetu su posjećeniji od feminističkih foruma. Ali ključna razlika sada je to što je omogućena direktna razmjena između niše i mainstreaama.“

U sažetku #aufschrei-ja, Antje Schrupp je optimistična, naravno. Ali za mene, koja nisam samo novinarka, nego i sociologinja, i dalje neka pitanja ostaju neodgovorena:

1. Pored borbe protiv nasilja nad ženama, kako drugi feministički programi mogu biti iskomunicirani putem društvenih mreža?
2. Kako se strateški može obavljati razmjena između niše i mainstreaamaž?
3. Kako se virtuelna masovna mobilizacija poput #aufschrei može prenijeti u stvarni svijet?

PREDAVANJE: Ekonomska nezavisnost u feminističkom pokretu

Jagoda Milidrag Šmid

Sliku je uradila Marija Vuletić

Danas živimo u svijetu vođenom neoliberalnom ekonomskom doktrinom, sistemu koji neki nazivaju *financijskim kapitalizmom*. Nedvojbeno je da taj sistem permanentno „proizvodi“ krize i milijune ljudi baca u degradirajuće siromaštvo. Siromašni ljudi, unatoč svim deklaracijama, nisu slobodna ljudska bića - oni nemaju slobodu izbora. Cijeli ljudski, humani kapacitet, čitav horizont težnji, nadanja, stremljenja sužen je na nuždu preživljavanja (ne života). Tipično lice siromaštva, ne samo u našoj regiji, lice je starice.

Pretpostavka istinske ljudske samostalnosti i emancipacije je samostalno privređivanje ili posjedovanje vlastitog prihoda (od imovine, rente ...). Drugim riječima, **ekonomska neovisnost temelj je stvarne ravnopravnosti, samopoštovanja i egzistencijalne sigurnosti**. Međutim, izgradnju novog društveno-ekonomskog sistema i pripadajućeg institucionalnog okvira početkom devedesetih vodili su političari kojima pitanja rodne ravnopravnosti i ekonomske emancipacije žena nisu bila prioritarna. I dalje je prevladavajući stav (kojeg podupire i crkvena hijerarhija) da je „prirodno“ mjesto žene i njen najvažniji zadatak - obitelj i dom. Dakle, **neplaćeni** rad unutar obitelji.

Neoliberalna agenda, sa svojom „mantrom“ o pomirenju profesionalnih i obiteljskih obaveza uz istodobnu dekonstrukciju socijalne države, samo osnažuje taj stereotip. Naime, part-time poslovi, privremeni poslovi, rad u nepunom radnom vremenu i sl. prikazuju se posebno pogodnim upravo za žene, zbog „lakšeg pomirenja“ profesionalnih i obiteljskih obaveza. Neoliberalni pritisak na smanjenje javnih troškova uzrokuje „manjak“ finacijski dostupnih vrtića, domova za stare i nemoćne, servisa zaposlenoj obitelji..., dakle ozbiljne društvene podrške zaposlenoj ženi. Ukratko, da bi se uštedjelo na javnim financijama, od žena se očekuje da budu skrbnice i njegovateljice članovima svoje obitelji, da obavljaju kućanske poslove a da rade na manje zahtjevnim i, u pravilu, niže plaćenim „part time“ poslovima. Drugim rječima, diktat „oslobođenog kapitala“ pogoduje retradicionalizaciji društvenih odnosa. Dvostruki teret obiteljskih i profesionalnih obaveza nije uračunat u „formulu ravnopravnosti“, odnosno, ekonomskim rječnikom (cinično) rečeno: troškovi reprodukcije i održavanja radne snage ženama nisu priznati. Po nekim istraživanjima, žene prosječno „prekovremeno“ rade kućanske poslove i odrađuju obiteljske obveze najmanje 3 sata dnevno, vikendom i praznicima 6 sati. Tržišna cijena ovog neplaćenog rada je poznata, ali se ne računa. Uza sve to, svjedočimo svojevrsnom paradoksu: ženska biološka funkcija rađanja poželjna je i visoko društveno cijenjena u svim govorima svih političara. Međutim, ekonomski govoreći, ova je ženska uloga „skupa“. Ta dvostrukost – očekivanje da žene više rađaju i nespremnost u pružanju snažnije društvene potpore majčinstvu, prelama se upravo na ženama. Za zaposlene žene s malom djecom važno je pitanje strukture radnog vremena, posebice u pojedinim djelatnostima u kojima je došlo do znatnih promjena (trgovina, finacijski sektor), jer vrtići i jaslice ne prate radno vrijeme zaposlenih majki. Poslodavci za sada uglavnom ignoriraju problem, ili smatraju da to nije njihova briga.

Mlade su žene izložene javnom pritisku rađanja većeg broja djece ali ujedno i zahtjevima za većom ekonomskom efikasnošću. Radi se zapravo o sukobu dva principa u društvu: principa konkurentnosti i principa solidarnosti. Kako to pomiriti? Kako istovremeno udovoljiti društveno poželjnoj ulozi majke i efikasne, produktivne radnice? Kako o(p)stati na tržištu rada, kako zadovoljiti obiteljske i poslovne obveze, kako ostati konkurentna u brzomijenjajućem svijetu rada? U odgovorima na ova pitanja žene su prepuštene same sebi. A upravo na ovim (i drugim socio-ekonomskim) pitanjima feministički pokret treba se detaljnije i odlučnije angažirati. Pokret je nesumnjivo postigao zamjetne rezultate u prepoznavanju problema diskriminacije i zapostavljenosti žena, u promjeni društvenih vrijednosti, u većoj vidljivosti žena u javnom, kulturnom i političkom životu.

Treba pronaći i odgovor na pitanje: kako osigurati sudjelovanje u javnom životu onih socijalnih skupina koje su ekonomski i socijalno marginalizirane, dakle i žena, upravo zbog rastuće socijalne nejednakosti? Posve je razvidno, vladajuća ekonomska doktrina povećava socijalnu polarizaciju. Vrijeme je da se feministička kritika usmjeri na pitanja političke ekonomije; da razotkrije društvenu nepravdu, diskriminaciju i potčinjenost žena, koje su „ugrađene“ u sistem tzv. financijskog kapitalizma.

Opće poznate činjenice, potvrđene istraživanjima i statistikama, su slijedeće: žene su uglavnom zaposlene u sektorima s nižim plaćama, rade većinom u neprofitnom ili nisko profitnom sektoru (javni servisi) te

Sliku je uradila Marija Vuletić

potplaćenom uslužnom sektoru; za približno jednak rad ili rad jednake vrijednosti prosječno su manje plaćene od svojih muških kolega (štoviše, na višim pozicijama u radnoj hijerarhiji ta je razlika između ženskih i muških plaća veća); segregirane su u tipično ženskim zanimanjima; teže od muškaraca napreduju na poslu, manje od muškaraca sudjeluju u različitim oblicima profesionalnog usavršavanja; otežan im je pristup rukovodećim i menadžerskim pozicijama; većina su među nezaposlenima, većina među dugotrajno nezaposlenima, većina među radnicima u atipičnim oblicima zapošljavanja, većina među radnicima „na crno“. Prilikom zapošljavanja mlade su žene izložene (zakonom zabranjenim) pitanjima iz privatne sfere, kod starijih (40 godina i više) dob je otežani faktor zapošljavanja, neovisno o stručnosti. U svim zemljama „tranzicijski šok“ prelaska na tržišne uvjete privređivanja posebno pogađa žene jer zbog dekonstrukcije socijalne države ostaju bez, ili sa smanjenom društvenom podrškom zaposlenoj ženi. Laka industrija (primjerice tekstilna) koja je masovnije zapošljavala žene „preselila“ se na mjesta besramno jeftinog (ženskog) rada, uzrokujući masovnu nezaposlenost radnica. Također, provedene reforme mirovinskih sustava, zbog smanjene redistribucije u korist radnika koji su tijekom radnog vijeka primali niže ili niske plaće, posebno pogađaju žene. Kako uglavnom rade u djelatnostima s

ispodprosječnim plaćama ili zarađuju manje, njihove mirovine sve više zaostaju za muškima. Tipična „ženska mirovina“ niža je i zbog porođiljnog dopusta, njege djeteta ili člana obitelji; sustav kažnjava one roditelje, pretežno žene, koji napuštaju posao da bi brinule o djeci. Drugim rječima, rješenje o mirovini pregnantno će izraziti svu neravnopravnost kojoj su žene bile izložene tijekom radnog vijeka.

Današnje mlade žene i muškarci suočeni su sa svijetom koji se uvelike razlikuje od svijeta njihovih roditelja. Sveobuhvatna apologija tržišta nužno rađa egoizam kao legitimnu vrijednost. U društvenom pogledu ova orijentacija obesmišljava svaki napor za oblikovanjem politika koje bi išle smjerom društvenog razvoja temeljenog na solidarnosti i socijalnoj pravednosti. Socijalni trošak i odgovornost prebacuju se na pojedinca, pa nevolja, teška bolest, osobna tragedija... postaju individualni problem. Tzv. nova ekonomija treba sve manje „živog rada“, svi oblici proizvodnje pod prevlašću su informacijske proizvodnje usluga, rado intenzivne industrijske grane sele se na mjesta jeftinog rada, globaliziranu ekonomiju prati fragmentacija i deteritorijalizacija (nematerijalnog) rada. Poslovne politike firmi usredotočene su na povećanje efikasnosti i smanjenje troškova. To znači da se radno vrijeme usklađuje s operativnim potrebama firme i maksimalnim iskorištavanjem proizvodnih kapaciteta (preraspodjela radnog vremena, nepuno radno vrijeme).

Definicija radnog zadatka se proširuje, broj klasificiranih radnih mjesta smanjuje – traži se višestruka kvalifikacija radnika/ica. Rezultat: dobro plaćena tehnološka elita i slabo plaćeni „multi skills“ radnici/e. Proces pregovaranja i ugovaranja plaća sve više se decentralizira (od granskih ili regionalnih kolektivnih ugovora ka ugovorima na razini poduzeća). Plaće se ne vezuju za cijene, već za produktivnost. Od radnika/ica se zahtijeva poistovjećivanje sa strategijama preživljavanja poduzeća na globaliziranom tržištu; zapravo ovisnost, odustajanje od vlastitog integriteta i podređivanje potrebama poslodavca. Potiče se kompetitivnost i stalno međusobno natjecanje radnika/ica, razbija solidarnost (tajnost plaća). Tržište rada razbija se u jedinice koje su fleksibilne i u postupcima i u indentitetu. Rad je mjesto organizirane nesigurnosti i ravnodušnosti okoline, a potom naravno i mjesto tjeskobe, straha i stresa. Zakonodavni okvir prati ove trendove (deregulacija i fleksibilizacija radnog zakonodavstva), ekonomska znanost uvjerava u nemogućnost alternative.

O socijalnim rizicima, prvenstveno dramatičnom rastu nezaposlenosti, posebno mladih, nema riječi, kao ni o porastu siromaštva, besperspektivnosti, apatije, te zdravstvenim rizicima. U okviru vladajuće ekonomske doktrine, konkurentno gospodarsvo, podržano od političara/ki te pravne i ekonomske znanosti zapravo podrazumijeva poslovne politike na štetu radnica i radnika koji su izloženi izrabljivanju, nestalnosti zaposlenja, nestalnosti prihoda, socijalnoj izolaciji, neformalnoj ekonomiji. U tom kontekstu, oni su svedeni na „trošak rada“ (kao što su umirovljeni radnici/e teret za javne financije).

U takvom okruženju žene su izloženije prekarnim oblicima rada (rad na određeno vrijeme, agencijski rad, part-time posao, rad za više poslodavaca, rad po pozivu, sezonski rad, rad bez odgovarajuće zaštitne opreme...).

Za njih to znači egzistencijalnu nesigurnost, ograničene mogućnosti usavršavanja u struci i profesionalnog napredovanja (poslodavac/kinja u pravilu ne investira u radnika/u zaposlenog/e na određeno vrijeme ili na nepuno radno vrijeme). Ukratko, izloženije su ekonomskom nasilju: manjim plaćama, smanjenim mogućnostima napredovanja, mizernim penzijama u starosti.

Mladi radnici/euglavnom su nesindikalizirani, pa stoga izloženiji različitim oblicima neformalne ekonomije: neprijavljeni rad, minimalna plaća i za složenije poslove (ili prijava na „minimalac“ a ostatak „na ruke“), neevidentiran i neplaćeni prekovremeni rad i sl. Eksternalizacija nekih poslovnih aktivnosti pogoduje sivoj zoni povezanosti legalne i neformalne ekonomije. Neformalna ekonomija najprisutnija je u „tipično ženskim“ sektorima trgovine i usluga.

Žene su uvijek i oduvijek savladavale strategije preživljavanja: i kad ostanu bez posla i kad su radnice migrantkinje. Prihvaćaju, češće no muškarci, i neodgovarajući posao, slabo plaćeni posao, posao ispod razine znanja i vještina kojima raspolažu, zakonit i nezakonit posao. Jer, djeci treba osigurati doručak.

Danas živimo, kažu, u društvu demokracije i slobode. Točnije bi bilo: živimo u društvu formalne slobode i često, ekonomske neslobode žena. Pri tome, upravo je ekonomska sloboda žena uvjet njihove slobode. Stoga, pred nama je široko polje borbe da rad, svishodnost rada i dohodak od rada uvedemo u područje prava i pravde. Ne zaboravimo: otpor nepravdi čini nas ljudskim bićima.

O PROJEKTU

Fondacija CURE je kreirala projekat „Nova generacija feministkinja i aktivistkinja u BiH“ iz potrebe da se u oživljavanje ženskog pokreta u BiH uključi i nova generacija aktivistkinja i feministkinja sa novim fokusima djelovanja u bh. društvu, koje će kroz razne aktivnosti da jačaju ženski pokret u BiH.

Cilj projekta je da povećamo nivo interesa mladih žena i djevojaka da se aktivno uključe u sve društvene procese na lokalnom, entiteskom i državnom nivou i da ih motiviramo da se uključe ibudu vidljivije u ženskom pokretu u BiH.

Fokus projekta je na:

-Jačanju ženskog pokreta i druge generacije mladih žena i djevojaka feministkinja i aktivistkinja - Projektnim aktivnostima stvaramo strategiju i nove fokuse djelovanja da bi se započeo pokret nove generacije aktivistkinja i feministkinja. Samim radom sa novom generacijom aktivistkinja i feministkinja, ulažemo u ženski pokret u BiH u cjelosti, i gradimo snagu za pozitivne društvene akcije.

-Osnaživanju i vidljivosti žena i djevojaka – Edukacijom mladih žena i djevojaka o feminizmu i ženskim ljudskim pravima osiguravamonjihovu spremnost da se zalažu za ostvarivanje njihovih prava. U isto vrijeme, broj žena i mladih djevojaka koje će predstavljati svoje interese bit će veći i one će biti upućenije u procese pozitivnih društvenih promjena.

-Stvaranju prostora za alternativnu metodologiju i znanje kroz koje će mlade aktivistkinje i druge žene biti u mogućnosti da se osnaže i razviju svoje vještine - Kreiranjem prostora za inspiraciju, napraviti ćemo prostor gdje će žene moći da se informišu i nauče više o aktivizmu i ženskim ljudskim pravima, o svojim rodnim identitetima, i o uključivanju u kreiranje društvenih promjena.

INFORMACIJE O PREDAVAČICAMA NA KONFERENCIJI

Paula Petričević je feministkinja i aktivistkinja iz Crne Gore. Diplomirala je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Trenutno je na završnoj godini magistarskih studija, odsjek - Teorija kulture, na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, na kom je 2005/2006 završila i alternativni kurs Ženskih studija. Članica je Anime – Centra za žensko i mirovno obrazovanje iz Kotora i predavačica na Ženskim studijama u organizaciji ovog centra. Objavila je više tekstova koji se bave rodom i rodnom problematikom kao i medijskom reprezentacijom žena, u domaćoj i međunarodnoj periodici i zbornicima. Kolumnistkinja je dnevnog lista „Vijesti“ od 2010.

Urlike Helwerth je rođena 1955 godine, diplomirana je sociologinja i novinarka. Sedamdesetih godina se pridružuje samostalnim ženskim pokretima, putuje Amerikom i Latinskom Amerikom, aktivna je učesnica u raznim feminističkim grupama i projektima. Od 2001 godine je PR-referentica Njemačkog ženskog vijeća (Communication Director of the National Council of German Women's Organizations), politička udruga sa više od 50 ženskih udruženja i drugih ženskih organizacija aktivnih po cijeloj Njemačkoj, između ostalog odgovorna urednica za magazin Frauenrat kao i web stranicu www.frauenrat.de. Volonterski je angažovana od početka 90-ih u vijeću novinarki, asocijaciji Žena iz medijskog područja u kojem je od 1999 do 2005 bila počasna predsjednica. Njen slogan za konferenciju glasi: „Najbolje što mi se u životu i na privatnom i na političkom polju desilo jeste Novi ženski pokret!“

Dr. Zlatiborka Popov-Momčinović (1975, Vršac) završila je studij sociologije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Tokom i nakon studiranja radila je u nevladinom sektoru i lokalnim medijima, a od 2005. je angažovana kao asistentkinja na Filozofskom fakultetu Istočno Sarajevo, gdje je i magistrirala sa temom Politička kultura u periodu tranzicije. Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu je doktorirala 2013. sa temom Ženski pokret u postdejtonskoj BiH: dometi, inicijative, kontroverze. Objavila je više od četrdeset naučnih radova iz oblasti političke sociologije, politikologije religije i feminističke teorije i prakse. Bila je stipendistica Fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina u okviru Policy Fellowship Development Project, i angažovana u nekoliko lokalnih i regionalnih istraživanja kao što su Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in Western Balkan, Reconciliation and Trust Building in Bosnia and Herzegovina, Govor mržnje u Bosni i Hercegovini, Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini. Trenutno završava knjigu Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture. Zamjenica je urednika bh. časopisa *Diskursi*. Aktivna je i u civilnom društvu, pokušavajući da uskladi teorijski i praktički angažman. Govori engleski i njemački, a služi se i francuskim jezikom.

Jagoda Milidrag Šmid je predavačica koja dolazi iz Zagreba. Radila je na poslovima savjetnice za socijalnu politiku Saveza samostalnih sindikata Hrvatske, te je bila suosnivačica, tajnica i članica glavnog odbora Ženske sekcije SSSH. Od 1. 4. ove godine u mirovini. Bila je članica Povjerenstva za socijalnu politiku GSV-a; radila u brojnim radnim (tripartitnim) timovima kao predstavnica SSSH. Znatan dio njenog radnog angažmana odnosi se na zdravstvenu i mirovinsku reformu. Sudjelovala je u radu triju regionalnih konferencija posvećenih pitanjima mirovinske reforme u tranzicijskim zemljama (projekt Međunarodne organizacije rada). Kao članica delegacije ICFTU-a (sada ITUC) sudjelovala je u razgovorima s dužnosnicima Svjetske banke (Washington, 2003.) na istu temu. Sudjelovala je u radu Radne skupine Vlade RH za rješavanje problema novih umirovljenika. Bila je angažirana u radu regionalnog projekta o reformama mirovinskih sustava u zemljama jugoistočne Europe.

Jagoda je pratila kretanja na tržištu rada (posebice položaj žena na tržištu rada), ekonomski i socijalni položaj zaposlenih, radno i socijalno zakonodavstvo, a neki njeni radovi su i objavljeni. Predavačica je u Centru za industrijsku demokraciju. Jagoda Milidrag Smid je također članica i aktivistica ženskih nevladinih udruga, te

pacifističkih i udruga za ljudska prava. Posebno područje njenog interesa su razvoj participativnog društva, položaj marginaliziranih skupina i žena. Sustavno prati položaj žena u zakonima RH i na tržištu rada, neki radovi objavljeni.

Lepa Mladenović je srbijanska feministička i LGBT aktivistkinja. Ona je intelektualka i aktivistkinja za mir i ljudska prava. Njena zalaganja se posebno ističu u borbi za prava žena i prava ljudi čija seksualna orijentacija i rodni identitet nisu u skladu s normama koje zastupa većina. Fokus njenog rada su seksualno političko nasilje u ratu i miru, prevencija nasilja i rad sa žrtvama trauma. Zbog svoje predanosti postala je poznata daleko izvan granica Srbije i regije. Lepa Mađenović je aktivistkinja i suosnivačica nekoliko mirovnih organizacija i mreža u Srbiji, među njima Žene u crnom- mirovna organizacija, kao i “Arkadija” i “Labris”- organizacija za lezbejska ljudska prava. Dobitnica je međunarodnih nagrada za svoj rad na ženskim ljudskim pravima. Osnovno joj je načelo da je pravo na različito seksualno opredjeljenje jedno od osnovnih ljudskih prava.

Slobodanka Boba Dekić je diplomirala antropologiju i etnologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, magistrirala na programu ‘Demokratija i ljudska prava’ Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta u Bologni. Trenutno je na drugom master programu, Kultura globalnih medija fakulteta za medije i komunikacije u Beogradu. Uređuje portal www.diskriminacija.ba. Oblasti njenog rada i interesovanja: LGBTIQ prava i aktivizam, studije konflikta i izgradnja mira, mediji.

O FONDACIJI CURE

Fondacija CURE (CURE) je feminističko-aktivistička organizacija koja djeluje za jednakost spolova i rodova zalažući se za pozitivne društvene promjene putem obrazovnih, umjetničko-kulturnih i istraživačkih programa. Organizujući afirmativne akcije CURE slave snagu i moć žena, te rade na osnaživanju osoba kako bi postali/e pokretači/ce društvenih promjena u BiH i svijetu. Feministički aktivizam je omogućio siguran prostor u kojem su žene jake, neustrašive, sposobne i ujedinjene sa svim svojim različitostima.

Fondacija CURE je organizacija profesionalaca/ki i volontera/ki koji/e izlaze na ulice u znak javnog protesta protiv nasilja, diskriminacije, kršenja zakona i osnovnih ljudskih prava, organiziraju performanse protiv nasilja, pozivaju umjetnike/ce, naučnike/ce, edukatore/ice, aktiviste/ice, građane/ke na akciju i konkretan lični doprinos za kreiranje boljeg i zdravijeg bosanskohercegovačkog društva.

Fondacija CURE VIZIJA: Fondacija CURE teži da ravnopravnost spolova u BiH i svijetu bude priznata i zastupljena u svakom društvenom segmentu (kako privatnom, tako i javnom), da pozitivne društvene promjene budu ostvarene zajedničkim naporima i suradnjom svih pojedinaca/ki i organizacija koje rade na osiguravanju prakticiranja ljudskih prava, da se žene aktiviraju u razvoju društva kroz pozicije u procesima odlučivanja, kao i putem kreativnog izražavanja.

Fondacija CURE MISIJA: Otvaranje Multimedijalnog centra za žene i djevojke u cilju kreiranja resursa koji će doprinjeti Herstory (ženskoj istoriji) i koji će biti temelj za učenje i osnaživanje žena, djevojaka i mladih.

CURE tim:

Berina Meheljić, Denija Hidić, Emina Velagić, Hatida Gušić, Jadranka Miličević, Marija Vuletić, Said Gicić, Stela Kovačević, Vedrana Frašto i Vildana Džekman

